

Huszár Tibor

JÁSZI-DILEMMÁK

(Egy fejezet a szociológia magyarországi intézményesülésének történetéből)

Az 1880–1900-as években felgyorsult a modernizáció, a tőkés tulajdonviszonyok a gazdaság minden ágazatát új módon szituálják. Változik az ország műveltségi szerkezete is. A nagybirtokrendszer megmerevedése, a történelmi osztályok, egyházak érdemben töretlen hegemoniája ugyanakkor a különböző struktúrák „egymásra csúszását”, legitimációs elvek és technikák sajátos szimibóízát eredményezik.

A rendies minták, polgári értékek egyidejű jelenléte, a vallási-etnikai csoportok közötti kontroverziák magyarázzák az ún. középrétegek, értelmiségiek tömbösödését, pontosabban a kooperáció és az elkülönülés, a szándékolt mintakövetés és a szegregáció egyidejű jelenlétét.¹ A politikai-ideológiai mező frakcionáltsága ezen struktúrák vonatkozási keretében értelmezhető.²

A konzervatív-liberális ideológián belüli változásokat, a radikalizmus jelentkezését, időleges koalíciójukat, majd elkülönülésüket is e folyamatok indukálják, minthogy a tudományos, politikusi, szociálpolitikus szerepkészletek meghatározott övezetekben tapasztalható tagolatlansága sem függetleníthető a szociális és mentális struktúrák egymásra tolódásának fentebb vázolt jelenségeitől.

Ezekben az években sorra alakultak Magyarországon a társadalomtudományok művelőit tömörítő tudományos társaságok, egyletek.³ Megsokasodik a tudományos periodikák, publikációk száma.⁴ Megjelennek új szellemiségű irodalmi-társadalomtudományi orgánumok. A *Huszádik Század* prehistorikumában a legjelentősebb az *Élet*.⁵

Az egyetemek és az Akadémia, ha nem is voltak ösztönzői az új törekvéseknek, de legalábbis a századforduló első évéig — a szabadelvűség régi vágású képviselői támogatásának köszönhetően — nem is zárkóztak el mértéktartó támogatásuktól. Az egyetemek legtöbb karán — így a budapesti Állam- és Jogtudományi Karon is — voltak jelentős tanáregyeníiségek, a konzervatív irányok befolyása azonban domináns; az állagvédelem a kontraszelekciónak kedvez.⁶ Tudománypolitikai kezdeményei s azok sorsa hűen tükrözik e korszakot jellemző lehetőségeket, kontroverziákat.⁷

1900-ban ilyen ellentmondások, kihívások közepette jelent meg a *Huszádik Század* első száma, s alakult meg 1901-ben a Társadalomtudományi Társaság. Jóllehet az indulás éveiben mind a folyóirat, mind a Társaság *irányzatok és nemzedékek koalíciója, tudmányszakok társulása* volt, történetének egész időszakát summázva témánk

összefüggésében mégis megállapítható, hogy a folyóirat, akárcsak a Társaság⁸ a szociológia magyarországi meghonosításában új szakaszt, új *minőséget* képviselt: fókuszálta a korábbi sporadikus törekvéseket, öntudatosan vállalta, hogy új világlátás, társadalomelemzési módszer szálláscsinálója lesz.⁹ A társadalomtudományok, a publicisztika számos rangos művelőjét tömörítette: az általuk kezdeményezett *Társadalomtudományi Könyvtár* fontos műveket tett a magyar olvasók számára is hozzáférhetővé; a Társaság által kezdeményezett *viták* az ország modernizációjával kapcsolatos kérdések széles körét érintik,¹⁰ a *Huszedik Század* publikációiban minden lényeges társadalmi konfliktus tematizálódik. Maradandó értékű terepmunkákat kezdeményeztek, létrehozták a szociográfia módszeres művelésének első hazai műhelyét.¹¹

Ily módon a Társaság munkájával kapcsolatban is valós eredményeket összegezhettünk Bolgár Elek 1908-ban a lipcsei *Monatschrift für Soziologie* számára készített szemléjében.¹² Írását egybevetve az olasz, osztrák, francia, belga, német szociológia fejlődéséről tudósító ismertetésekkel — úgy tetszhet —, a magyar szociológia nem volt jelentős lépéshátrányban.¹³

S mégis: bár a Társaság és a *Huszedik Század* szellemi hozadéka — bűvópataként vagy kikristályosodási pontként részese marad a hazai társadalomtudományok fogalom- és ismeretkészletének, e kiválóan felkészült gárda a szociológia *legitimációját* a századelő Magyarországon nem tudta megvalósítani. Témánk összefüggésében ez azt jelenti, hogy bár *előrehaladt* a professzionalizáció és a szociológia hazai intézményesítése, *áttörést nem sikerült elérniük*.

Ezen állítás megalapozottságának tisztázása érdekében a következő kérdések vizsgálata indokolt: a magas színvonalú viták eredményeként definiálódott-e egy vagy több olyan „vezérelv”, amely kiindulópontul szolgálhatott konzisztens nézetrendszerek, paradigmák megfogalmazásához? Milyen objektív, illetve szubjektív adottságok akadályozták a professzionalizáció végigvitelét, az önállósodás útjait kereső új szaktudomány kognitív vonatkozásainak, az önálló fogalmi nyelvnek, beszédmódoknak, gondolkodási sémáknak a kikristályosodását? Milyen módon értelmezték az új tudomány *funkcióit*, közelebbről az *elmélet és gyakorlat*, a *tudomány és politika* viszonyát? Törekedtek-e a *professzionalizáció akadémiai bázisának* megteremtésére, a *szakemberképzés intézményesítésére*, avagy az *adott viszonyok között* ezt eleve *reménytelennek ítéelve* a társadalmi cselekvést ösztönző közvetítést, ismeretterjesztést tekintették elsődleges feladatuknak?

Ezeknek a kérdéseknek részletező elemzésére e helyen nem vállalkozhatunk. Itt csak az *intézményesülés*, a *professzionalizáció* összefüggésében kíséreljük meg a választ, mindenekelőtt Jászi Oszkár *életművének* — pontosabban az *életmű néhány dilemmájának* — elemzése segítségével argumentálva álláspontunkat. A Társaság első fél évtizedének néhány történést is csak annyiban érintettük, amennyiben Jászi gondolati evolúciójának rekonstrukciója, a tudomány — a szociológia — és a politika változó viszonyának vizsgálata indokolja.

A folyóirat és a Társaság — legalábbis az indulás időszakában — *nem* tudományos műhelyként, orgánumként határozta meg feladatait. Jászi Oszkár programadó cikke, teljes összhangban tartalmával, a *Tudományos publicisztika* címet viselte.¹⁴ Jászi szuggesztív reformprogramot körvonalazó cikkében posztulálta: az emberi szellemnek „természettudományos kutatás tréningje alatt” kifejlődött alapsajátosságai egybeesnek a modern természettudományos szemlélettel.¹⁵ Pulszky Ágost elnöki székfoglalójában a *nagyközönség*hez fordulást, a *tudományos és a gyakorlati politika* közötti hídépítést jelölte első számú feladatnak.¹⁶

Jászi Oszkár és elvbarátai, részt vállalva a folyóirat és a Társaság alapításában, e *racionalis tudomány* „jelenlétét” adottnak tekintették, mint ahogy a *társadalompolitikai tevékenység* is egybeesik legbensőbb személyes elkötelezettségükkel. Egyidejűleg meg voltak győződve e két tevékenység összeegyeztethetőségéről. Vallották: csak a tudományos publicisztika biztosíthatja, hogy ne „pártvezéri elhatározások”, „klub-intrikák” vagy jogi konstrukciók perspektívájából, hanem „a társadalom alaptörvényeiből kiindulva, azok szempontjából” legyenek mérlegelhetők „a haladás tervei és eljárásai”, a „jövő fejlődése”.¹⁷ A kételyek, a „racionalis tudomány”, az evolúciós elv mindenhatóságában, a tudományos és a releváns politikai tevékenység összeegyeztethetőségében a kezdeti időszakban nem jellemzőek vagy legalábbis nem meghatározóak; e feltételezések reflexiójáig kudarcok, megosztó viták, szélesebb körű nemzetközi tájékozódás eredményeként jutottak el.

A Jászi Oszkár pályáját rekonstruáló írások, a pályakezdés éveit elemezve, joggal állítják középpontba tudományos publicisztikai írásait, tudománypolitikai vállalkozásait. A folyóirat és a Társaság születésének valóban az 1900-ban huszonöt éves Jászi Oszkár¹⁸ az iniciátora, nagy tekintélyű, tudósok, közéleti emberek az ő — valamint a vele társuló Gratz Gusztáv és Somló Bódog felkérésére vállalnak szerkesztőbizottsági, illetve vezetői szerepkört.¹⁹

Jászi mind a folyóiratban, mind a Társaságban igen aktív: a *Huszedik Század* első évfolyamaiban szinte minden hónapban jelenik meg publikációja,²⁰ s a Társulat fontosabb vitáin is felszólal.²¹

Ezek a tanulmányok, recenziók arról tanúskodnak, hogy a *programadó cikkben jelölt feladatkörön* túl — mellette és nem megtagadva — Jászinak határozott *tudományos aspirációi* is voltak, jóllehet konkrét irányuk csak lassan körvonalazódott.

Ezt a szándékát több ok, hatás is magyarázza; az előzmények visszanyúlnak a folyóirat, a Társaság alapítása előtti évekre.

Egyetemi tanulmányai befejezését követően a Földművelésügyi Minisztériumban helyezkedett el. A minisztériumi pozicionáltság, közéleti szerepvállalás a tudományos aspirációkkal ezekben az évtizedekben nem tűntek összeegyeztethetetlennek, különösen nem jogi pályán. A Földművelésügyi Minisztérium azonban a konzervatív érdekcsoportok fellelvára; Jászi — mint ez életrajzából kitetszik — e közegben nem érz jól magát²², s érdemi feladatokat sem kap. Keresni kezdi a „kitörési pontokat”, a számára elfogadható megoldásokat. Az egyetemi tanszék látszott olyan megoldásnak,

ahol az egzisztenciális biztonságot a számára vonzó oktatói-kutatói munkával társíthatja.

Elhatározásában nyilván motiválta bátyja pályája. Viktor 1893-tól a kecskeméti, 1902-től a debreceni Jogakadémia tanára. 1898-ban a PPTE-n habilitál. A *Huszedik Században* is jelennek meg publikációi.²³ Erős a Pulszky-i, Pikler-i minta vonzása is, s ösztönözték azok is, akikkel együtt a folyóirat illetve Társaság alapítását kezdeményezte. E szempontból a hozzá már ekkor legközelebb álló Somló Bódog pályakezdése jelentett kihívást.²⁴

A legkézenfekvőbb megoldásnak az tetszett, ha Pulszky tanszékén habilitál, s így teszi meg az első lépést a kívánt cél irányába. Ám a budapesti egyetem jogi karán ekkor már — vagy újra — erős többségben vannak a konzervatív-nemzeti irány, a jogi historicizmus képviselői.

Ez a szellemiség tükröződött egyébként a szociológia tantárgyként való elismerésével szembeni kari állásfoglalásban is. Jászi Oszkár a *Huszedik Század* első évfolyamában²⁵ így értelmezi a történeteket. Emmer Kornél²⁶ az 1900. évi költségvetést előkészítő tárgyalások során a kultuszminiszternél javasolta szociológia tanszék felállítását. A javaslat tekintélyes személytől indult el, még sincs remény, hogy perfektuálódjon. Véleményének argumentálására Jászi két történetet idéz fel, s témánk szempontjából ezek nem marginálisak. A budapesti jogi karon jelentkező jelölt kérelmét, hogy szociológia tárgyból habilitáljon, a kar elutasította. A habilitáns nagyon helyesen arra gondolt, "hogy a docensi intézmény egyik fő feladata nyugatszerte az, hogy olyan tárgyak előadásáról is gondoskodás történjék, melyek még rendes tanárral képviselve nincsenek. A kar többsége azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy ilyen tudomány nem létezik. (Kiemelés: H.T.)... De még ezzel sem elégedtek meg a vezetőkörök. A cultusminisztériumban már készen áll a javaslat, hogy a jogbölcseletet és a politikát, azt a két tárgyat, melyen át a szociológiai kutatások eredményei némileg az ifjúságba beszivároghattak volna — nyilván a kar előterjesztése alapján —, ha nem is formailag, de lényegében nem létezővé teszi. A sokat hangoztatott »nemzeti eszme« tehát ismét diadalt ült..."²⁷

Jászit Pulszky Ágost és Pikler Gyula nyilván a részletekről is tájékoztatta. Ezért ítélte reményteljesebbnek, ha habilitációjával a Bölcsészettudományi Karon kísérletezik. Elhatározását az is motiválhatta, hogy első próbálkozásai a *Budapesti Szemlében*, az Akadémia nagy tekintélyű folyóiratában jelentek meg.²⁸ Mindenesetre tény, hogy a századfordulót követő első években egyre határozottabban foglalkozik a művészeti jelenségek szociológiai interpretációjának lehetőségével. Természetesen nem e kérdéskör érdeklődésének kizárólagos tárgya, de irányultsága jól felismerhető.²⁹

Az erkölcs és a művészet viszonyát taglaló mű benyújtására meghirdetett akadémiai pályázat ezért nem éri felkészületlenül. Igényes — 40 ív terjedelmű — pályaművet nyújt be a jelíges pályázatra. Joggal remélhette: siker esetén javulnak habilitációjával s egy külföldi ösztöndíj elnyerésével kapcsolatos esélyei. A témának volt szociológiai olvasata, így távolabbi céljait sem kellett feladnia: szociológiai témájú pályázat meghirdetésére pedig nem volt esély.

A pályázatra négy pályamű érkezett. A bíráló bizottság — egy ellenszavazattal — a 2. számú pályaművet javasolta. Az Akadémia I. osztálya a javaslatot elfogadta. A borítékot ezt követően bontották fel. Az MTA 1902. évi közgyűlésének jegyzőkönyvéből kitetszően így vált ismertté: a *Gorove-díj* ez évi kitüntetettje Jászi Oszkár.³⁰ A pályamű első kiadása — rövid értékelésére később visszatérünk — a *Társadalomtudományi Könyvtár* köteteként jelent meg 1904-ben.³¹

Reményei azonban megalapozatlannak bizonyultak. Magántanári kérelmét a Bölcsészettudományi Kar sem fogadta: a jegyzőkönyv tanúsága szerint nem volt hajlandó a szociológiát bölcsészkar tárgynak elfogadni.³²

1903-ban benyújtott ösztöndíj kérvényének sorsa habilitációs kérelmével rokon, s a főbb szereplők is érdemben azonosak. Az Ösztöndíj Tanács kérelmét a PPTE ÁJK-ra küldi meg véleményezés céljából. Ott a szociológiát „philosophiai” tárgyként minősítik s ezért a kérvényt véleményezés céljából „átteszik” a BTK-ra. Ez viszont nem hajlandó a szociológiát a kar tárgyai közé felvenni.³³

Jászi Oszkár a történeteket nem csak személyes kudarcként élte át. Harcát a szociológia elismertetéséért — mint ez írásunk korábbi részében dokumentálni igyekeztünk — a Huszadik Század indulásának pillanatától kezdve folytatta. A hazai kezdemények kiforratlanságával maga is tisztában volt, de a tudomány nemzetközi eredményeit elégségesnek tartotta ahhoz, hogy e tárgy egyetemi elismertséget kapjon.

Már 1900 decemberében kelt — korábban idézett írásában — a tudomány érvényessége melletti legfőbb érvként a szociológia nemzetközileg elismert — vagy általa annak vélt korifeusaira hivatkozik.³⁴

E tudósok hazai megismertetése céljából már a *Huszadik Század* első évfolyamában jelentetnek meg külföldi szerzőktől cikkeket. Csak példaként említjük: az első számban közlik G. Simmel, a másodikban C. Bouglé tanulmányát.³⁵ A publikációk kiegészülnek az angol, francia, német nyelvterületen megjelenő könyvek, folyóiratok, kritikai ismertetésével, szemlézésével. A *Társadalomtudományi Könyvtár*t is e cél szolgálatába állítják.³⁶

Maga Jászi oroszánrészt vállal e munkából. A *Huszadik Század* korai évfolyamaiban folyamatosan közöl külföldi szerzőkről, folyóiratokról ismertetéseket. Nem kerülik el figyelmét René Worms *Nemzetközi Szociológiai Intézetének* évkönyvei, az Emil Durkheim iskoláját bemutató *L'Année sociologique*.³⁷ Ez utóbbi negyedik évfolyamának ismertetéséből tudhatjuk meg, hogy Jászi már 1902-ben kapcsolatban állt Durkheimmel, aki hozzájárult *A büntetőjogi fejlődés két fő törvénye* című tanulmányának magyarországi közléséhez.³⁸

A legitimációs stratégia része, hogy a folyóirat a szerkesztő bizottság tagjai mellett — a belső borítón — minden számban közli a külföldi (és hazai) állandó munkatársak nevét.³⁹

Hasonló célt szolgálnak azok a publikációk, amelyek a szociológia külföldi egyetemi elismertetését dokumentálják. A *Huszadik Század* 2. évf. 2. számában közli a *The American Journal of Sociology* nyomán *A szociológia tanítása Amerikában* című írást.⁴⁰

Utaltunk rá, milyen aktív Jászi a külföldi kapcsolatok építésében, művek bemutatásában. Ám, ha áttekintjük az 1900–1904 között recenzált művek jegyzékét nemcsak a művészeti (esztétikai) tárgyú írások sokasodása szimptomatikus, de — a tudományos mezőben maradván — a minden irányú tájékozódás igénye is.⁴¹ Tekintettel publicisztikai írásainak sokaságára, közéleti kötelezettségeire, egzisztenciális kérdéseinek megoldatlanságára — az ebből adódó konfúziókra visszatérünk —, lenyűgöző munkabírása ellenére óhatatlanul időzavarba került. S ennek következménye nemcsak egyes folyóiratok, művek — saját igényeihez s színvonalához mérten — elnagyoltabb, legalábbis reflektálatlan bemutatása, de határozott orientációs zavar is.

Természetesen „szervezési” nehézségek, netán pénzügyi zavarok is szerepet játszhattak abban, hogy 1902-ben megszakad a külföldi munkatársakkal való intézményes kapcsolatépítés. E valószínűsíthető okok, körülmények azonban nem magyarázzák azt a tényt, hogy Jászi akkoriban írt tanulmányaiban, monográfiáiban ezen szerzők — így E. Durkheim, G. Simmel — által képviselt új megközelítésmódok „nem szüremlenek” be. *Szerves társadalomelmélet*⁴² című írása arról tanúskodik, hogy Spencer néhány tézisének kritikai interpretációja ellenére érdemben belül marad a naturalista társadalomfelfogás korlátain, s e megállapítás a *Szociológia* regényről írt nagyobb tanulmányára⁴³ és — megváltoztatva a megváltoztatandót — *Erkölc és társadalom* című monográfiájára is kiterjeszthető.

Igaz, Jászi bevezetőnek szánt módszertani fejezetben specifikus társadalmi megközelítést ígér.⁴⁴ Az erkölcsöt is, a művészetet is e szellemben olyan „szociális termék”-nek tekinti, amely „a társadalom bizonyos korabeli állapotainak megfelelően változó”.⁴⁵

Az általa természettudományinak nevezett nézőpont előnyét az ún. dogmatikus (értsd: metafizikus) nézőponttal szembeállítva abban látja, hogy „a társadalom hatalmas életnyilvánulásait” szemléli, azok összefüggéseit igyekszik meghatározni.⁴⁶

E kiindulópont valóban magában rejt egy sajátlagosan szociologikus megközelítés *lehetőségét*. Ennek feltétele — Jászi módszertani bevezetője szerint is — az erkölcs és művészet koronként változó *tényleges viszonyának* elemzése. Ez hatalmas mentalitás-, vallástörténeti tényanyag rekonstrukcióját igénylő feladat, mely meghatározott időkeretek között realizálható. Ennek feltételei nem voltak adottak. Ez méltányolható, az azonban már visszalépésnek tekinthető, hogy Jászi az általa is érzékelt hiástust az evolucionizmus és az asszociatív lélektan korifeusaitól átvett elemzések segítségével kísérelte meg kitölteni. Az általuk idézett „tényeket” az újabb kutatások megkérdőjelezték, s módszerük sem bizonyult időtállóknak.⁴⁷

E. Grosse — úgy tetszhet — korszerűbb álláspontot képvisel. *A művészet kezdetei* című műve 1894-ben jelent meg.⁴⁸ Ám könyvét érdemben ugyanaz a kettősség jellemzi mint Jásziét. Ő is nyilvánítja a filozófiai (dogmatikus) megoldás terméketlenségét, s deklarálja a társadalmi tények, folyamatok természettudományos elemzése melletti elkötelezettséget. A történelmi rekonstrukciót azonban Ernst Grossénél is gondolati műveletek helyettesítik. A művészet, erkölcs keletkezésével összefüggésben „művészi törvények” sokaságát állapítja meg. Ami pedig a tényanyagot illeti, nemcsak nem

végzett terepmunkát, de mások kutatásainak szekundér elemzésére sem vállalkozik. A szellem általa konstruált „alakjait” spekulatív jellemzi egy varázsszó, a *Gefühlswert* (érzelmi érték) segítségével, az egyik szellemi alakzatot deduktív a másiból vezetvén le. Jászínái e kulcsszó: a *belátás*.⁴⁹

A mű érdemi elemzésére nem vállalkozhatunk. De talán e vázlatos jellemzésből is kitetszhet, miért értékelte többre Jászi Marx állambölcseleti munkáiról írt kritikai írását, s tekintette e több kiadást megért, akadémiai díjjal kitüntetett művet több évtized távlatából fiasónak. „Ez a kötet, bár nagyon olvasták, sőt egy népies kiadása a munkások számára is megjelent, kevesebb örömet okoz ma, mivel fejtegetéseimet, az akkor domináns asszociatív lélektan túlságosan befolyásolta, bár a probléma elemeit sem hanyagoltam el teljesen. Igen, a régi könyvek nemegyszer vádirattá válnak ellenünk.”⁵⁰

Az általunk jellemzett válságtünetek összefüggnek azzal, hogy Jászi — s ezen időszakban Somló Bódog is — az evolúciós tan meggyőződéses híve. Részleges fenntartásai a tan vadhajtásaival kapcsolatosak, Pikler Gyula belátásos emléket tekintik kritikai elemzésük kiindulópontjának.⁵¹ A *Huszedik Század* hasábjain az evolúciós iskola redukcionizmusát radikálisan Szabó Ervin haladta meg: a természeti és társadalmi folyamatok egységének és különbözőségének árnyalt gondolati elemzését az ő vitacikkeiben találhatjuk meg.⁵² Ez fontos hozzájárulás volt a kognitív vonatkozások kimunkálásához, a tudományelméleti, rendszertani dilemmák megfogalmazásához. Ám Szabó Ervin nem a szociológia, hanem egy korszerű marxi ihletésű társadalomtudomány meghonosítását, kiépítését tekintette feladatának.

Szabó Ervin töretlenül megy a maga útján; ám az összes eddig érintett vonatkozás ismeretében is kérdéses; miért alapozza írásait Jászi nemzetközi mércével mérve meghaladott, második vonulathoz tartozó szerzőkre? Miért marad érdemben Jászi és Somló is foglya Pikler belátásos elméletének, sőt — 1902 után is — minden fenntartás ellenére támogatója Méray-Horváth zsákutcsa „organikus szociológiájának”?⁵³

*

E kérdések megválaszolása, az említett válságjelenségek értelmezése szükségessé teszi a politikai-ideológiai mező néhány jellemzőjének, a század eleji értelmiségi létviszonyoknak a rekonstrukcióját, mindenekelőtt néhány, levelekből, visszaemlékezésekből rekonstruálható önéletrajzi tény felidézése segítségével.

Induljunk ki egy általános, ám a professzionalizáció, az intézményesülés szempontjából különösen fontos összefüggésből.

Hat év tapasztalatait összegezve írja *Tudomány és politika* című cikkében Jászi Oszkár: „Ami a differenciált társadalmakban inkább kivétel: az a kezdetleges, differenciálatlanabb társadalmakban szabállyá válik. A politika és a tudomány szinte egybeforr. A magasabb munkára hivatott emberanyag kevesebb, és az eltartásukra szolgáló eszközök csekélyebbek, semhogy a társadalom megengedné magának a

differentiáció luxusát. S minthogy a valódi tudós a legfinomabb idegrendszer... csak természetes, hogy nem tudja nézni, hogy a körülötte lefolyó politika csupa népcsalás, csupa úri sport vagy szemérmetlen üzlet legyen, és arra törekszik, hogy tudományos igazságait az életben keresztülvigye."⁵⁴

Orosz, lengyel, olasz szociológusok példájára hivatkozik, majd így folytatja: „Természetes tehát, hogy Magyarországon a nyugati civilizáció e legfejletlenebb darabján még differentiáltabbak a viszonyok. Ezt a mai napig senki sem akarta észrevenni, mert a tudomány bár állandóan beavatkozott a politikába, azt csak mindig engedelmes szolgáló avagy az üzletben részesedő financier, avagy a legjobb esetben a dekorált hazafias rétor tette. A tudomány politizálásáról csak azóta kezdenek gyászos énekeket, tüzes filippikákat vagy hazug rágalmakat írni, mióta végre-valahára akad egy pár ember nálunk is, ki anyagi érdekeivel és karrierjével nem törődve — a népet jól felfogott érdekeire s a társadalmi fejlődés jól megállapított törvényeire figyelmezteti.”⁵⁵

Jászi e cikket a Társadalomtudományi Társaság legválságosabb időszakában, támadások kereszttüzebe kerülve írta: fogalmazásai ezért érthetően sarkosabbak. Ám a kérdés Jászit évek óta foglalkoztatja: bár a szerkezeti adottságok jellemzése érdemben nem változik, álláspontja a feszítő gondok, ellentmondások következtében egyre árnyaltabb, ellentmondásosabb, ambivalensebb.

Jászi Oszkár — mint láthattuk — szinte a kezdetektől egyaránt kötődik, vonzódik a politikához és a tudományhoz. Ám az események sodrában egyre inkább érzékeli: e két tevékenység — a szociológia esetében is — nehezen egyeztethető össze. S nemcsak az elvtelen politikával. Szabó Ervinnek adresszája a következő sorokat: „Az az intellektuális meghasonlás pedig, amely közöttünk támadt, mégiscsak a *tudomány* és a politika kérdése, bármily formába öltöztessük is ezt a kérdést, mert mikor te így szölsz ... minden eszménél, minden igazságnál van erősebb valami: az az eszme, amely az emberek lelkében él, az az igazság, amelyet elfogadtak... belőled nem a tudós szól többé, hanem a politikus, aki gyakorlati eredményeket akar elérni...

Igenis a tudós *egyetlen tiszte*: az ő igazságát hirdetni, tekintet nélkül azokra a balhiedelmekre, melyek a koponyákba befészkeltek magukat — igen mereven, koncessziók nélkül...”⁵⁶

A tudományos munka egzisztenciális feltételeit is meg kellett azonban teremtenie. Ilyen irányú kísérletei — mint láthattuk — legalábbis 1904-ig nem a remélt módon oldódtak meg. Innen kétségbeesése, rezignáltsága, 1904 októberében írja Somló Bódognak „És én, kérdezed? Hidd el, egészen póz nélkül mondom — ez mellékes. Valahogy csak lesz, de úgy nem maradhat soká, ahogy most van, mert megbolondulok...”⁵⁷

A minisztériumi évek egyetlen pozitív hozadéka egy féléves párizsi ösztöndíj volt. Jóllehet ennek „hivatalos” célja az agrártermékek „kiviteli relációjának” tanulmányozása, ideje javát egyetemek, könyvtárak látogatására fordította. Tapasztalatai témánk szempontjából is fontos konzekvenciák megfogalmazására ösztönözték.

Érdeklődése a kezdeti időszakban enciklopédikus. Bergson előadásait hallgatja, tanul biológiát, közgazdaságtant; elhatározza, hogy beható kritika alá fogja venni a pszichológiai módszert.

Céltudatosan építi ki személyi kapcsolatait. Felkeresi La Dantec-et, Simiand-t, lehetőségére nyílik Durkheim meglátogatására. Érdeklődése egyre inkább a szociológia problémáira összpontosul. Olvasmányélményei s ezek a találkozások rádöbbennek: a hazai szociológia provinciális; maga is lemaradt, tudományelméleti, módszertani elképzelései avítottak, kidolgozatlanok. A La Dantec-nél folytatott beszélgetés tanulságait summázva írja Somló Bódognak: „Szóval nagyon kétségbeestem. Mert az én lehetőségeimnek mérlege ez: semmi természettudományi ismeret. Semmi ténybeli szociológiai ismeret. Semmi munkamegosztás. Egy kínos hivatal. Tudományos adminisztráció. Ellenséges milieu. Kínos politikai elnyomottság. 30 esztendő”.⁵⁸

Első kétségbeesésében fel akarja adni kutatási terveit,⁵⁹ szerencsére azonban a meggyondoltság — akkor és ott — csak hangulati impulzus. Mert levelét egy újabb hangulati hullámmal követően így folytatja: „Pedig tudományos terveim erősebbek, mint valaha. Ajánlom, olvasd el Durkheim *Les règles de la methode sociologique* című könyvét. Sok ellenszenves dolog mellett sok okosat fogsz találni benne, s méginkább meg fogod érteni, milyen hihetetlenül tudománytalan úton jártunk eddig”.⁶⁰

A hangulati hullámmal azonban erősebb a megalkuvást nem ismerő gondolati reflexió, mely visszatérő mozzanata lesz e leveleknek.⁶¹ Ám a professzionalizáció és az intézményesülés *kognitív* alkotóelemeinek kikristályosodása szempontjából talán még jelentősebbek azok a tézisszerűen megfogalmazott programelképzelések, melyek, túllépve az általános társadalomtudományi problematikán egy empirikus — mindenekelőtt történeti összehasonlító anyaggal dolgozó — szociológia megalapozását célozzák. E keretbe illenek Somlónak javasolt kutatási elképzelései: „Ennek kapcsán egy tervem volna, feltéve, hogy Te is induktív, természettudományi alapon akarsz dolgozni — adatokkal, összehasonlításokkal, kísérletekkel —, azt gondolnám, hogy egy kollektív munka mindkettőnkre áldásos volna. Így képezem:

Mindkettőnket legjobban izgat a vallási szociológia... Ezt a teret pedig meghódítani nem lehet holmi introspektív okoskodással, hanem szigorúan induktív úton (Durkheimet olvasva te is rájössz, hogy mire gondolok).

Rengeteg anyag volna feldolgozandó. Egy ember el sem bírhatja. Itt is egész sereg fiatal ember dolgozik rajta. Hátha együttes erővel mennénk neki. Közös tervvel és munkamegosztással... (A kollektív munka gyakori, ami természetes, ha az ember felhagy a filozófiával)”.⁶²

Somló Bódog válaszlevelét nem ismerjük, ám Jászi viszontválaszából kitűnik: bárátját ezen időszakban hasonló problémák, kételyek foglalkoztatják.⁶³ Somló egyébként később realizálja e tervét, s megírja talán legjelentősebb szociológiai opuszát.⁶⁴

Jászi egyébként — mint e levélből is kitetszik — egyre határozottabban koncentrálna a *szociológia* problémakörére. A kultikus Spencer-kép alapjaiban rendül meg. Durkheimnél tett személyes látogatása után veti papírra a következőket: „A természettudományi ismeretek hiánya miatt talán nincs ok a kétségbeesésre. Nagyobb baj

tulajdonképpen szociológiai készségünk siralmas állapota. Erről Durkheimnél tett látogatásomkor szomorúan győződtem meg. Rendkívül sokat tudnak ezek az emberek. Egy egész sereg könyvük van, melyeknek létezéséről nekünk sejtelmünk sincs, egy egész sereg törvényszerűséget tekintenek végleg — induktíve — megállapítottnak, melyekről mi jóformán nem is hallottunk. D. szerint Spencer vallásszociológiája — Pikler és mi szerintünk is a rendszer egyik legszilárdabb oszlopa — *pur enfantillage*; mely felett ma már minden kutató napirendre tért, s minden szakember mint értéktelen lomot eldobott. Miért? Azért — mondja D. —, mert Spencer nem ismert egy csomó tény, melyek ma a vallásszociológia alapindukcióit képezik.”⁶⁵

Maga Jászi Durkheim kollektív reprezentációs tanát egyoldalúnak tartotta, s konzervatívnak ítélt világlátásával sem rokonszenvezett⁶⁶. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy mindent igyekezzen a mestertől és tanítványaitól megtanulni, ami az általa érzékelt *új paradigma* megtanulása szempontjából lényeges⁶⁷.

S egy újabb Durkheim művet — a *Társadalmi munka megosztása*-t javasolja áttanulmányozni. Soraiból kiderül, hogy az 1893-ban megjelent mű megtalálható Pulszky Ágost hagyatéki könyvtárában⁶⁸ (Pulszky 1901-ben halt meg). Egyébként e könyvet is „ellenszenvesnek”, ám igen „hasznosnak” minősíti: „Látni fogod, hogy milyen más módszer ez a miénk. Hogy törekszik objektivitásra és precizitásra. S mennyit tudnak...”⁶⁹

Alig két héttel később, a további stúdiumok hatására úgy érzi, hogy az a kettősség, amelytől egyébként Szabó Ervint már korábban óvta, de amely munkásságában s gondolatvilágában Párizsban is megörződött (Szabó Ervinhez írt levelek sorában körvonalazza egy új demokratikus szocializmusnak, szocialista párt programjának főbb jellemzőit),⁷⁰ nem tartható: egzisztenciális döntés előtt áll. „Hazatérve nekem végleg választanom kell majd Tudomány és Politika között... Ugyanis rájöttem, hogy tudományos munkám eredménytelenségének egyik oka abban állott, hogy *a lelki állapot, amelyben dolgoztam, a tudományos munkára alkalmatlan volt!* Világosabban: oly balgán jártam el, mint ahogyan a fizikus tenné, ha dobpergés és ágyúszó közepette akarná az akusztika törvényeit tanulmányozni. Lehetetlenség. A szociális érzetnek viszonylagos nyugalma nélkül nem lehet szociológiát csinálni.

Vagy képes leszek magamat a politikától izolálni, vagy nem leszek képes tudományosan dolgozni. A lélek viszonylagos derűltége a tudomány nélkülözhetetlen előfeltétele.

S mit tettem én? Politikai érzelmektől megfeszülő szívvel és gyűlölettel megfeszülő kézzel — kutattam?

S vigyázni kell. Sorsunk ezekben az években dől el. Negyven év felé módosíthatatlan gépek leszünk mindannyian. Forradalmi vagy tudományos gép leszek-e? Ezen kell majd törni a fejem. Bármily fájó is: Egy tudományos gép egyre inkább lehetetlen konstrukció a mi korunkban.”⁷¹

Leveleiben — mint annyi nyugat-európai magyar utazóéban — érthetően az újabb impressziók új hangsúlyokat alakítanak, az új kihívások új sebeket tépnek fel. Mi azonban témaválasztásunkból következően — bármily izgalmas is e folyamat — Jászi

sokfelé ágazó gondolatait, felfedezéseit, hangulati változásait nem követhetjük nyomon. Feltett kérdéseinkre választ keresve azt igyekeztünk párizsi leveleivel dokumentálni: Jásziban épp e kihívások, fájdalmas tanulságok hatására körvonalazódtak gondolatilag azok a tudományelméleti, módszertani tanulságok, melyek a hazai társadalomtudományban fordulatot jelentő új, releváns szociológiai gondolkodás- és beszéd-mód megalapozásához kiindulópontot jelenthettek volna. Jászi — 1905 táján úgy tűnt — vállalkozásában társakra talál. Somló Bódog gondolkodói habitusa, politikai érintettsége más, ám pályájának ebben a szakaszában, ha a részletekben nem is, számos ponton egyetértett Jászi következtetéseivel.⁷² Érdeklődése a tízes években azonban egyértelműen a jogbölcsélet felé fordul, s bár kapcsolatuk nem romlik meg: az újkantianus világlátás vonzásában a szociológiától eltávolodik. Szabó Ervin útja — mint erre utaltunk — másfelé vezetett, jóllehet intellektuális kötődésük változatlan maradt. Ugyanakkor ezekben az években tehetséges fiatalok egész sora csatlakozik a Társasághoz: publikációikból kitetszően megvolt az érzékenyséjük, felkészültségük, hogy e fordulat végrehajtásában társakká váljanak. Braun Róbert, Leopold Gusztáv, Szende Pál neve említendő első sorban.

A képhez hozzátartozik: a Társaság prominensebb tagjai közül Pikler Gyula, aki a válságos korszakokban közéleti kérdésekben tanítványaival tartott, Jászi reflexióit, éles kritikai megjegyzéseit — a levelekből (s műveiből) kikövetkeztethetően — nem tudta elfogadni.⁷³

Jászi Oszkár későbbi pályáját és tudományos munkásságát ismerve azonban meg kell állapítanunk: a finom érzékenységgel megkonstruált, s a magyar szociológia szaktudománnyá válásának folyamatában előlegezhetően fordulatot előíró tudományépítő programot Jászi *nem tudta* kivitelezni.

Figyelemre méltó, s következik Jászi szenzibilitásából, hogy miközben — mint látni fogjuk — önmagát is legyőzve gyűjti az új ismereteket, időszakosan felerősödnek benne magában is az elgondolások, tervek kivitelezhetőségével kapcsolatos kételyek. Már március 15-i levelében találkozhatunk szkeptikus, a fatalizmus határát súroló sorokkal. Úgy ítéli meg, hogy a honi miliő nem kedvez sem a nagy művészetnek, sem a nagy tudománynak.

„Mert a milieu felemel és öl. Mert éppúgy, amint nem produkálhat a magyar A. France-okat, csak Herczegeket, éppúgy nem produkálhatott Pasteuroket csak Petri-keket. És így tovább.”

„A mi életünk, barátom, csak torzképe egy nyugati életnek.

S hol a vigasz? Csak egy egészen kozmikus felfogásban. Abban, hogy a kozmikus mechanizmusban éppen csak ezt a szerepet játszhatjuk.”⁷⁴

S hogy lehet-e egyáltalán oldani ezt a meghatározottságot? A válasz rímel a pozitív programként megfogalmazott elképzeléssel, de ez alkalommal keserű, önironikus: „*Specializálódni kell a lehetőségig.* Lehetőleg jó szociológiai géppé kell válni. Felhagyni politikával, hivatallal, lapok szerkesztésével, tudományos adminisztrációval, udvarlással”. S abban is kételkedik, hogy *alkatilag* alkalmas erre az önmegtagadtatásra.⁷⁵

Ám néhány héttel később legszemélyesebb megoldatlan egzisztenciális viszonyaival összefüggésben visszatér a kérdésre. Miliő, alkat — mint korlátok — szembesülnek a tudomány fejlődési trendjeiből következő feladatok nagyságrendjével. Hangulata depresszív; de az adott összefüggésben nem lelkiállapotot kívánok jellemezni, hanem szociológiai tény, mely értelmezhetővé teszi Jászi hangulati hullámlásának társadalmi okait. S ezen okok, motívumok számbevétele nemcsak Jászi pályáját teszi értelmezhetőbbé, de azt is, hogy a tudományfejlődési dilemmáinak pontos érzékelése ellenére mi akadályozta Jászit a konklúziók levonásában, a professzionalizáció hazai végigvitelében. „Igazán talán még soha ennyire nem leltem helyemet, mint most e sötét órák idején — írja 1905. március 6-án Párizsban. — Folytassam a tudományt, de mikor:

1. épp iduktív, tárgygyűjtő, objektív összehasonlító módszer, mely a lehető legnehezebb a mi kezdetleges milieunkben?

2. mikor az én szerencsétlen impresszionista természetem legkevésbé éppen ezt a módszert bírja meg;

3. mikor látnom kellett, hogy *biológiai mivoltomban* tökéletes ellentéte vagyok annak az embertípusnak, amit nyugaton tudósnak szoktak nevezni;

vagy a politika felé forduljak végképp?

Mikor

1. a gazdasági és szociális előfeltételek még aligha teszik lehetővé

2. a politika sehol annyira nem megkötött valami, mint éppen nálunk, s hogy mily kevésbé elégítene ki a politikai paktálás — avagy az örökös forradalmi tárogató.

S mindehhez a hivatal rémes gondolata. Mi az istennyilát tegyen az ember ilyenkor?

Még a docentura volna az egyetlen megoldás. Ekkor taníthatnék legalább, ha magam nem is tudok semmit. (Irtózatos Te, hogy mennyire tudatlanok vagyunk mi otthon valamennyien! Szégyen tudós emberekkel találkozni is. Egy pár kényelmes, tudományos sablonba beszorítva jár az eszük: belátás, kiválasztás, alkalmazkodás, osztályharc stb. De halovány fogalmuk sincs a tényekről. Sem történelmi, sem etnográfiai, sem jogi, sem erkölcsi, sem egyéb tényekről!

Pedig hát nem loptuk az időt, nem henyéltünk, megvolt bennünk a tudomány szomjúsága is: honnan ez az irtózatos állapot?

Hát onnan van, hogy ugyanazon mag minőségéből az egyik talajon gyönyörű lombos fa, a másikban hitvány vesszőcske lesz.

A docentura emellett biztosító szelep volna a politikával és a külvilággal szemben.

De nincs rá semmi kilátás...⁷⁶

A megfogalmazások sarkítottak, s bizonyos pontokon vitathatóak. Nincs abban igaza, hogy — visszaulván egy korábbi levelére — „éppúgy, amint nem produkálhat a magyar A. France-okat, csak Herczegeket, éppúgy nem produkálhatott Pasteuröket, csak Petrikeket”. Ady Endre, a költő és publicista ugyanúgy mérhető Anatole France életművével, mint Eötvös Lorándé Pasteurével. Goldzieher Ignác etnográfiai, vallástörténeti orientalisztikai anyagismerete — hogy társadalomtudományi példára is hivatkozunk — kibír bármilyen nemzetközi összehasonlítást.

Ám az ő példájuk nemcsak cáfolja, de egyidejűleg igazolja is Jászi állítását. A. France számára természetes keret volt a polgári életforma, Ady hajszolt garabonciás; Durkheim egyetemi karrierje érdemben töretlen, Goldzieher nagy nemzetközi elismertsége ellenére sem kap időben katedrát, s jöllehet az Akadémia tagjai közé választja, kenyerét az Izraelita Hitközség kiszolgáltatót tisztségviselőjeként kénytelen megkeresni; Eötvös Loránd, úgy tetszett, mindent megkapott, amit megkaphatott, ám távozása az Akadémia éléről példázta: még mágnásként, Eötvös József fiaként, világhírű tudósként sem kérdőjelezhetette meg a konzervatív-nemesi nemzeteszmenyt, s a továbbélését szolgáló idolumok „érvényességét”.

S minél közelebb esett egy tudomány tárgya a politika manipulációs területéhez, annál nehezebb volt szubsztanciális kérdésekben a „perújrafelvétel”, az állagvédő konstrukciókkal szemben új paradigmák tudományos meghonosítása, legalábbis az „álladalom” által közvetve „felügyelt” intézményekben. S ez az állítás egyértelműen vonatkoztatható a szociológiára, mely bármennyire célul tűzi ki, hogy értékmentes marad a tények értelmezésében, gyúanyaggal telített társadalmakban, ahol még a látszatok, a szakrális relikviákként kezelt dekórumok is fontos legitimáló faktorok, a látszatokat „átszakító”, a dekórumokat festett díszletként bemutató tények destrukciónak, az őket bemutató kutatók (NB költők) gyökértelen nemzetellenes „elemeknek” minősülnek”. E jelenséget Ady Endre írta le a legkifejezőbben. „Rajtunk, agyunkon a gondolati terror. A régi, az ősi, amely alatt összeroskadt Apáczai Csere János. Másutt is van harca a gondolatnak. De másutt gondolat harcol gondolat ellen. Nálunk a gondolat ellen a gondolatiszony.”⁷⁷

Jászi életpályáján a Párizsban eltöltött fél év — bármily mély nyomokat hagyott is benne — csak intermezzónak bizonyult: hazatérését követően politikai-közéleti konfliktusok halmozódásával szembesül: 1905-ben megalakul a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete; létrejön az Általános Titkos Választói Jog Ligája; a Társadalomtudományi Társaság korábban már említett belső válságának személyét érintő következménye: a Társaság vezetésében, a *Husadik Század* szerkesztésében az általa szorgalmazott Társadalomtudományok Szabad Iskolájában fokozottabb szerepvállalásra kényszerül. Az ezekben években írt publicisztikái nemcsak műfaji remeklések, de a szociális kérdések, a nemzeti, nemzetiségi probléma iránti érzékenységet megőrző demokratikus alternatíva máig érvényes alaprajzát is tartalmazzák⁷⁸. Később páholyalapító a szabadkőműves mozgalomban,⁷⁹ 1907-ben pedig már egy új párt — a Radikális Párt programját körvonalazza a *Husadik Században*, jöllehet a párt alapítására csak később nyílik lehetőség⁸⁰. S mindez nem belső vonzalmai ellenére történik. Igaz, a tudományos tevékenységgel sem szakít, a szociológia iránti érdeklődése is töretlen. A nagy igényű tervek megvalósítása azonban elnapolódik. *Kettős kötődése* tehát változatlan, de érzékeli: a szociológia körül dúló háború gyermeke „a szociális háborúnak”; a politika vonzása erősebb, s Ady szavaivalm szerepét itt is csak „muszáj Herkulesként” játszhatja el... „Óh, a tudomány! Félek, hogy örökre elszakadok tőle s talán anélkül, hogy a másik téren kellő eredményt érhetek el. Oly lobogással izzanak bennem a politikai energiák, hogy talán felégetnek egy napon.”⁸¹ A hangulatok

látszólagos vagy valóságos hullámzásai nem egyszerűen személyiségjegyeiből következnek, történetünk lényegével, a megkésett modernizációval, az értelmiségi, ideológiai, tudományos mező strukturális sajátosságaival kapcsolatosak. Az ipari társadalom pozíciói gyengék, a rendies értékrend konzervatív képviselői új erőre kapnak: ha valaki radikális politikai-tudományos elveket képvisel, s nincs vagyoni háttére, egzisztenciális viszonyai is törékenyek. A szisztematikus kutatómunkának — túl a politika szívóhatásán — e körülmény sem kedvezett.

S valóban, Párizsból való hazatérését követően — a politikai harcok kiéleződésétől nem függetlenül — megélhetési körülményei rosszabbodnak. Miután a Földművelésügyi Minisztériumban helyzete egyre tarthatatlanabb, különböző állásmegoldásokkal kísérletezik.⁸² Ám egyetlen terve sem realizálható, ezért úgy dönt, nyugdíjaztatja magát, s vállalja a „szabadon lebegés” kockázatát.⁸³ Ez az elképzelése sem a hivatali reglément szerint valósult meg, a végkielégítésnek megfelelő összeget egyetemi tanári fizetéséből Somló bocsátotta Jászi rendelkezésére.⁸⁴

A körülményekkel dacolva s minden hangulati hullámzás ellenére Jászi a legviharosabb években is ír, új tudományos terveket sző. Tanul agrárszocializmust, közgazdaságtant, történelmet.⁸⁵ Tehetsége léptékét, meghökkentő lényeglátóképességét, valóságérzékenységét egy-egy reflexiója is jól érzékelteti.⁸⁶

S szociológiai stúdiumait is folytatja. A demokrácia jövőjével kapcsolatos tanulmány szolgál stúdiumai keretétül tanulmánya megírásához. Közvetlenül Párizsból való visszatérését követően dolgozik ezen opuszán, s az áttanulmányozott könyvek és a velük kapcsolatos reflexiók azt sejtetik, hogy teoretikus pozíciójában az elmozdulások ellenére döntő fordulat nem következett be. S e körülményt a torlódó gondok, az időhiány önmagában nem magyarázza. Így miközben határozottan eltávolodik egykori mestere belátásos elméletétől, s Méray-Horváth rendszerét is tartózkodóbban ítéli meg, változatlanul az *organikus szociológia* egy változata mellett kötelezi el magát.⁸⁷

A következő években érdeklődése egyértelműen a közgazdaságtan, a gazdaság-szociológia felé fordul. Ennek stációit felkutatni, részleteiben elemezni, nem e dolgozat feladata. Ám a studírozott művek azt tanúsítják, hogy Jászi saját művein dolgozva változatlanul nem az *által* Párizsban megismert európai élvonalat tekinti vonatkozási keretnek. Mert Sombart, Loria, Büchner, akikre 1906 márciusában is mint „saját szellemi jövőjére” utal, még a születő német szociológiában is másodvonalat jelentenek⁸⁸, mércének az adott helyzetben mégis őket tekinti, Simmel, Tönnies, Leopold von Wiese, Max Weber művei változatlanul látókören kívül maradnak, s alábbhagyott a Durkheim-kör munkássága iránti figyelme is.⁸⁹

Valószínűsíthetően attitűd, szerepértelmezés, időhiány együttesen magyarázzák, hogy azt a kognitív igényességet, mely párizsi tartózkodása során írt meditációit olyannyira áthatotta, újabb szociológiai stúdiumaiban nem tudta kamatoztatni.

Hogy e teoretikus kiindulópontok alkalmatlanok voltak — a *hazai* szociológiai kutatások professzionalizációját, intézményesülését megalapozó kognitív vonatkozások kimunkálásához, azt jól mutatják Jászi 1908-ban publikált brosúrájának: *Mi a szociológia?* kulcsfogalmai.⁹⁰ A probléma nemcsak azzal kapcsolatos, hogy a naturalizmus

vadhajtásainak bírálata ellenére változatlanul nem sikerült — s az előzmények ismeretében nem sikerülhetett — a szociológia fogalmi apparátusát világosan elhatárolni a rokon tudományok nyelvi univerzumától, hogy továbbá a világos fogalmi megjelöléseket metaforák, analógiák helyettesítik, hanem azzal is, hogy a magyar társadalom publicisztikájában oly pontosan jellemzett szerkezeti-mentális sajátosságainak elméleti igényű értelmezésére nem vállalkozik.⁹¹

*

A politikai viták időleges csillapultával Jászi visszatér a nemzeti-nemzetiségi kérdés vizsgálatához s megkísérli egyidejűleg végezni a gondolati rekonstrukciót és a terepmunkát.⁹²

A *nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című monográfiája 1912-ben jelenik meg, ám Jászi már egy 1908-ban megjelent tanulmányban körvonalazza készülő művének főbb téziseit. Tanulmánya a *Husadik Század* választójogi különszámában jelent meg, így érthetően a nemzetiségi *politika* dilemmái köré fókuszálja mondanivalóját, s nem egy készülő hipotézisének kifejtését tekintette elsődleges feladatának. A cikk mégis nemcsak Jászi nemzetiség-felfogásának legfontosabb alapelveit tartalmazza, de adat- és anyagkezelése előlegezi a négy évvel később megjelenő mű módszertani-műfaji jellemzőit⁹³.

A Galilei körben 1911 januárjában tartott előadásában — három év kutatási eredményeire, a politikai gyarkorlat új tapasztalataira alapozva már részletezőbben, árnyaltabban fejti ki a nemzetiségi ellentéteket kiváltó, illetve aktuálisan befolyásoló szociális konfliktusokat, értékkollíziókat.⁹⁴ Ezek: a feudalizmus (feudális társadalmak) zártsága — versus az ipari társadalmak nyitottsága; a jelölt struktúrákat jellemző önellátás — versus fokozódó integráció; közjogi kirekesztettség — versus emancipáció; az államnyelv kizárólagossága — versus annak az elvnek az érvényesítése, hogy „jó iskola, jó közigazgatás, jó bíraskodás csak az lehet, melyet a nép saját nyelvén kap.”⁹⁵

Ezekkel a dichotómiákkal hozza kapcsolatba az államalkotó nemzetek magatartását, az ébredő nemzetiségekkel szemben folytatott politikájuk két rendszerét „a feudális nemzetiségi politikát”, amelyet az erőszakos asszimiláció jellemez, illetve az *ipari nemzetiségi politikáját*, amelyet a liberális nemzetiségi politikával azonosít.⁹⁶

A *nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című monográfia gazdag történeti statisztikai tényanyagra, elméleti irodalomra, a jogintézmények összehasonlító elemzésére alapozva jeleníti meg e trendeket: struktúrák, rendszerek, politikák, hitek és hiedelmek bonyolult szövődményeit. Könyvének alapkonklúziói rárimelnek a predikcióként kifejtett tézisekre, állításait időben és térben argumentálva. Minden eddigi munkájánál módszeresebb, tényszerűbb A *nemzeti államok kialakulása és a nemzeti kérdés*; idézett cikkeiből, levelezéséből jól nyomon követhető: Magyarország minden nagyobb nemzetiségi csomópontján megfordult; a munka folyamatában az impressziók elméleti problémákká fogalmazódtak, s ha a feltételek által behatárolt módszeres adatgyűjtés nem is eredményez mérhető adathalmazt, a benyomások

elméleti-történeti stúdiumait életessé teszik. Jászi sikeresen kísérte meg egy *társadalmi fenomén egyidejű genetikai és strukturális vizsgálatát, a deduktív-induktív megközelítés kombinációját, az objektív történések és társaslélektani reflexek szembesítését.*

A monográfia érdemi, tartalmi elemzésére nem vállalkozhatunk. A Jászi hazai földön írt kétségtelenül legjelentősebb tudományos vállalkozásával kapcsolatos néhány dilemmát e dolgozat céljaival összhangban kívánjuk értelmezni.⁹⁷

Jászi könyve nem szorul védelemre, hazai földön ezekben az években nem született e témakörben anyaggazdagabb, érvényesebb vállalkozás. Monográfiája megírásának körülményei szinte ideáltípusak. A krónikus időzavart az intézményi háttér hiányán túl magyarázza Jászi politikai, társadalmi elkötelezettsége is. Az a remény, hogy 1905-1906 viharos időszakát életében nyugodtabb korszak követi, újlag megalapozatlannak bizonyult: 1907-ben körvonalazza egy Radikális Párt programját⁹⁸; szervezi a választójogi mozgalmat, változatlanul ő a Társaság és a *Husadik Század* motorja, szellemi vezetője. E sokirányú elkötelezettség kétségkívül nem könnyítette meg a módszeres, folyamatos kutatást.⁹⁹ Jászi azonban nem adja fel: a nemzetközi kritika számára is elfogadható művet, nem tudományos pamfletet kíván írni.¹⁰⁰ Ennek érdekében megkísérli a legalább időleges visszavonulást. Az elméleti-történeti fejezetek igényes megírása érdekében 1911-ben több időt tölt a honi könyvtárakban s külföldi tartózkodásai során kutat a *British Museum*-ban, a bruxelles-i *Institut Solvay*-ban és a berlini *Königliche Bibliothék*-ban.¹⁰¹ Itt kezd hozzá a mű megírásához.

E monografikus műben az írásait jellemző elemzőkészsége a fogalmi keretek gondos konstruálásával társul, s a fogalmak — eltérően első monográfiáitól¹⁰² — nem egy alapvetően logikai konstrukció megalapozásául szolgálnak, hanem a hatalmas — helyenként már a mű kereteit szétfeszítő — történelmi, jogi, statisztikai tényanyag *konzisztens* rendezőelvéül szolgálnak.

E szempontból különösen impresszionáló a nemzetiség és a vele rokon fogalmak distinkciója.¹⁰³ A törzsszövetség, nemzetiség, faj, nemzet, nemzetállam definíciója — a kurrens források kritikai igényű elemzésére alapozva — időtállóan bizonyultak: az újabb kutatások, elméleti összegzések pontosították, egyes vonatkozásokban kiigazították, ám érdemben nem cáfolják Jászi elméleti alapvetését.¹⁰⁴

A történeti forrásanyag már egyenetlenebb, s e fejezetek fogalomhasználata is problematikusabb: Jászi ezek jellemzése során korántsem támaszkodik olyan széleskörűen a történeti-szociológiai irodalom új eredményire, mint a bevezető fejezetben. E szempontból talán a legproblemátikusabb a feudalizmus fogalmának értelmezése, a magyar feudalizmus jellemzése.¹⁰⁵

A kérdés történeti bevezetése mégis fontos funkciót tölt be s a bonyolult történeti képződmények történeti-szociológiai megközelítésének lehetőségét dokumentálja. Jászi ugyanis azt meggyőzően érzékelteti, hogy a nemzetek (nemzetiségek) kifejlődése minden változatosság ellenére a polgári-indusztriális társadalmak megjelenésének törvényszerű kísérőtünete, hogy „a nemzetek, nemzetiségek ébredése egyetemes fejlődéstörvény”¹⁰⁶, s hogy ebből következően a nemzeti kultúrák, a nemzetiségi

jogok, az új azonosságtudat konstituálására irányuló mozgalmak „nem valami éretlen nacionalizmus megnyilvánulásai...”, hanem „*olyan élettörekvés, amely nélkül nép tartósan nem élhet meg*”¹⁰⁷.

Ma már tudjuk: e folyamatokat nem természettörvény jellegű hatásmechanizmusok alakítják; az unilineáris fejlődés víziója gondolati konstrukció. Jászi pozitivistá történelmi látásmódja mégis segített pontosabban érzékeltetni egy, az Osztrák–Magyar Monarchiában valóban visszafordíthatatlan folyamatot: a birodalom népeinek nemzeti-eman cipációs törekvéseit s az ezek letörésére irányuló állami elnyomó politika távlat talanságát. S ez a sokoldalúan illusztrált tézis a könyv gondolati megalapozásában akkor is fontos szerepet játszott, ha Hanák Péter finom jellemzése szerint „a történetiség inkább csak homlokzat, ornamentum volt, s nem szilárd fundamentum”¹⁰⁸.

A történelmi irodalom feldolgozása során azonban Jászi a történeti-genetikai meg közelítésből adódó lehetőségeket valóban csak részben tudta realizálni. Az ideál- vagy reál-típusok konstruálása, módszeres összevetése helyett — jóllehet erre is tesz kísér letet — a gazdag tényanyag extenzív bemutatására vállalkozott, s ez az út ingoványos. A dilemmát a mű írása közben maga is érzékeli. 1911-ben írja Somló Bódognak Berlinből, ahol épp a *Königliche Bibliothek*ban dolgozik a mű végső megformálásán: „Könyvem halad, de oly óriási méreteket ölt, hogy nehéz lesz egy kötetbe beleszorítani. Ismét egy régi baj: a munka egész problémakomplexummal nőtt: államalakulás, asszimiláció, nemzetiségi kérdés. Volna jó négy kötetre való anyagom. Ez szükség képpen pontatlanságokra vezet. Mégis azt hiszem, hogy úgy dedukcióimban, mint a rendkívül széles induktív kutatásokban ki fogom állhatni a nyugati kritikát.”¹⁰⁹

Érzi a dilemmát — de mint az idézett levél utolsó sorai is sejtetik — a megfelelő következtetést nem vonja le. *Nincs szakmai közege*, ahol a nyersfogalmazványt disputa tárgyává tehetné, ideje is kevés. Csonkításnak érezné a tömörítést, a kitérők elhagyását. S a könyv bevezetőjében nem annulálva kételyeit, ideológiát kerekít az extenzív anyag kezelés indokolásához. „Persze az az út, melyet így meg kell tennem, sokkal hosszabb, fáradságosabb volt, pláne olyasvalakinek, aki nem szakember a történelemírás mezején. Lehet az is, hogy a probléma megszükitése előmozdította volna a tájékozódás biztonságát, sőt javára vált volna a részletek pontosabb kidolgozásának is, de annak, aki meg akarja ismerni a világot, többet ér egy nagy földdarabnak, ha kissé forszírozott beutazása is, mint lassú vándorlás egy kis területen.”¹¹⁰

A történeti rész — mint említettük — nem homogén. Ott, ahol a bevezetőben kifejtett fogalmi jellemzőket nemcsak szemlélteti, de a történeti anyag segítségével megkísérli a típusok konstruálását is — lásd például „A szoros értelemben vett nemzetiségi kérdés és az asszimiláció problémája” című részt —, s a tények szemléltető bemutatását érdemi analízis váltja fel, kitapinthatóvá válnak a típusok segítségével modellált fejlődési változatok szociológiai, társaslélektani vonatkozásai.¹¹¹

Művének legéletesebb, problémagazdagabb része a magyarországi nemzetiségi törekvések fő irányával, az erőviszonyokkal, illetve a nemzetiségi kérdés jelenével foglalkozó fejezetek, különösen a nemzetiségi sérelmek általános természetét, konkrét tartalmát, a kényszermagyarosítás következményeit tagoló oldalak. Jászi itt történelmi

munkák mellett felhasznál népszámlálási adatsorokat, statisztikai évkönyveket, közigazgatás-, város-, oktatástörténeti szakmonográfiát. Elemzései másodelemzések, de eredeti szempontjait ezek segítségével számos összefüggésben egzakt módon argumentálja.¹¹²

Részletező elemzés bizonyíthatná e megszorítás indokait. Témánk összefüggésében itt csak azt emelhetjük ki: e fejezetek kritikai hevülete s a bevezető fejezetben előlegezett logikai-módszertani szigor nem minden kérdés kifejtésében ötvöződik szervesen. Míg a magyar, illetve nemzetiségi jelenlét bemutatása települési típusok, régiók, foglalkozási ágak, gazdasági potenciál szempontjából statisztikai adatsorok tényszerű elemzésén alapul, s maguk e tények bizonyítják a deformáltságot — mai terminussal: a gazdasági, politikai, kulturális tőke aránytalan, konfliktusgerjesztő eloszlását —, addig egyes fejezetrészekben publicisztikai fordulatok helyettesítik az argumentációt. Lásd a csernovai vérengzés, a nyitrai politikai bűnper, vagy a Podebradnak elkeresztelt cseh falu körüli anomáliák leírását.¹¹³

Vállalva a kritikai szociológia megalapozásának misszióját, Jászi tudatában volt a csapdahelyzetnek, melybe a kritika túlfeszítése esetén ugyanúgy belekeveredhet, mint annak eltompítása esetén. „Bizonnyal fognak akadni professzoros elmék, akik meg fogják róni az esztétika benső átélésének azt a módszerét, melyet néhányszor oly célból alkalmaztam, hogy a nemzetiségi dráma egész skáláját is feltárjam azok előtt, kiknek életcélja a társadalmi javítás és tökéletesítés munkája.”¹¹⁴ Gyakori utazásai a nemzetiségi vidékeken ehhez gazdag tapasztalati anyagot szolgáltatottak, s a jelennel foglalkozó fejezetek életessége ezen tapasztalatoknak s beállítódásnak köszönhető.

Aki azonban ezen az úton jár, az paradoxonba ütközik: ezt a csapdahelyzetet a normatív szociológia művelői nem kerülhetik meg: *írányművet* írni nem lehet oly módon, hogy a kritika *ne* sértse a szigorú tudományos művel szemben támasztható „*írányzatosság nélküli vizsgálódás követelményeit*”.¹¹⁵

Az „íránymű”, illetve az „írányzatosság nélküli”, szigorúan tudományos vizsgálódás következményeinek egyidejű érvényesítéséből adódó nehézségekre könyve bevezetőjében Jászi maga is utal¹¹⁶, ám nem a tudományelméleti-módszertani vonatkozásokat emeli ki, hanem az elvontság és a praktikizmus veszélyét (vádját), illetve a problémák fontossága okán felduzzadt anyag szerkesztése során jelentkező nehézségeket. Majd hozzáteszi: „ennek következtében olykor egész fejlődési sorokat úgy szólván csak sejteni lehetett és részletekbe is csak ritkán mehettem.”¹¹⁷

A fejlődési ív elnagyolása, a részletek nem kellő kimunkálása, utat nyit a politikai vonzalmakon alapuló jövőkép felülkerekedésének. A „feudális” és „indusztriális” nemzetiségi politika dichotómiájának felvázolása e könyvben például előfeltételezéseken alapul, és sokkal inkább tekinthető politikai hitvallásnak, mint szociológiai elemzésnek.¹¹⁸ Oszthatjuk Hanák Péter véleményét, aki a monográfia úttörő jelentőségét messzemenően elismerve Jászinak az „indusztrializmus politikájával” kapcsolatos feltételezését „a felvilágosodás és a pozitívizmus kései hajtásának” nevezi. A klasszikus liberális utópia megfogalmazásában „Jászit nem a nemzetiségi mozgalom fejlődés-

tendenciáját, mozgató erőit alaposan ismerő tudós kritikus racionalizmusa vezeti, hanem saját ideális programját a jövő realitásaként elfogadó politikus hite.”¹¹⁹

Úgy véljük, ez, s nem az értékszempontok határozott képviselte Jászi művének sebezhető pontja. Mert az irányzatosság „a fejlődési sorok részletekbe menő elemzés híján” — természetesen csak ott, ahol ez hiányzik, mert megjegyzéseink *nem* a mű egészét érintik — még olyan kiemelkedő koponyák esetében is, mint Jászi, az általa kívánt fejlődési ív irányába hajlíthatja az elemzést, a szemléltető anyagként idézett tények bemutatását. Különösen gyakorló politikus esetében. Mert a Jászi által 1905-ben feltett kérdés: „lehet-e a politikai érzelmektől megbecsülő szívvel és a gyűlölettel s szeretettől remegő kézzel kutatni”¹²⁰ — 1913-ban sem veszített aktualitásából.

S ez a szociológia hazai professzionalizációja szempontjából nemcsak Jászi Oszkár életművének dilemmája. Nemcsak Somló Bódog, Szabó Ervin, de Szende Pál, Leopold Lajos, Varga Jenő munkássága is külön elemzést igényel: sommásan mégis megállapítható a dilemma általánosabb érvénye — s ennyiben jogosan tekintik Jászi idézett *Tudományos publicisztika* című művét kulcsműnek.¹²¹ Mert a szociológia első hazai műhelye társadalmi mozgalmából nőtt ki, társadalompolitikai hevület, elkötelezettség jegyében konstituálódott. A tudományos publicisztika volt e beszédmód adekvát műfaja. A műfaji megjelölés azonban egy ellentmondás foglalatja: a szigorúan tudományos elemzés kioltja a publicisztika „fényeit”; az igényes analízist a jó publicista dramatizálja: a szubjektív felhangok, az érzelmi színezettség erőnye a jó publicisztikának.

Természetesen a kutató sem semleges: témaválasztását — legalábbis a társadalomtudományban — világnézeti, hitbeli, érzelmi elkötelezettségek motiválhatják. A mű elemzése során a probléma eltárgyasítása azonban feltétele annak a kényes egyensúlynak, amely az irányzatosság és az objektivitás ellentétes pólusai között kialakítható. S a tények nyomvonalán haladó elemzés ellentmondhat a primér politikai kötelezettségeknek, legitimációs elveket kérdőjelezhet meg. S e ponton elválhatnak a tudományos mű s a tudományos publicisztika útjai: a politikai elkötelezettség a professzionalizációt akadályozó faktorrá válhat.

Jászi Oszkár *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című művében megkísérelte az áttörést. Intellektusa, briliáns elemzőkészsége, problémaérzékenysége egyaránt predesztinálták e feladat megoldására. A siker részlegességét — mint ezt érzékeltetni igyekeztünk — mindennekellott a „körülmények hatalma” magyarázza. Ám nemcsak a professzionális hátország, a tudományos infrastruktúra hiányára vezethetők vissza bizonyos koncessziók, különösen a mű zárófejezeteiben a politikus maga alá gyűri a kutatót. S épp azokon a pontokon, ahol a fejlődési ív rajza elnagyolt s a részletek kimunkálása elmaradt.

- ¹ Jászi Oszkár visszaemlékezésében mesterien jeleníti meg azokat a salonokat, társasköröket, amelyeket e szocializációs minták, értékek különművése, mássága, keveredése, vagy annak illúziója egyaránt jellemez. Így ifjabb Andrassy Gyula bizalmas tanácsadójának Zempléni Moscovitz Geyza (J. O. megjegyzése: így szokta aláírni) dzsungli-ját, másrészt Tante Cecile szalonját. Lásd Jászi Oszkár Emlékiratok 1953–1955. In: J. O. *publicisztikája*. Bp. 1982. Válogatta, Litván György, Varga F. János, 539–546.), továbbá Lesznai Anna: „Kezdetben volt a kert” című dokumentumértékű önéletrajzi regényét.
- ² Szabó Miklós Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: *Magyarország története 1880–1918*. Bp. 1978, 873–1002; Tökécski László: A magyar liberálisizmusról. In: *Magyar liberalizmus*. Bp. 1993, 509–535.
- ³ 1894-ben alakul a Magyar Közgazdasági Társaság, 1900-tól jelenik meg a *Közgazdasági Szemle*, 1879-ben kezd meg működését a Magyar Jogászegylet, s indul útjára az egyesületben tartott felolvasásokat közlő *Magyar Jogászegyleti Értekezések* című periodika; 1889-ben megszerveződik a Magyarországi Néprajzi Társaság, mely 1895-től Magyar Néprajzi Társaságként tevékenykedik, folyóirata a *Népelet (Etnográfia)*; 1891-ben alakul a *Magyar Pedagógiai Társaság*; 1900-ban kísérletű kísérleti utódját követően megalakul a Magyar Filozófiai Társaság.
- ⁴ A mennyiségi mutatók e vonatkozásban nem perdöntők, ám a tartalmi mozzanatok zárójelben hagyása esetén is bizonyítják a tudományos nyilvánosság kiszélesedését. E szempontból figyelemre méltó, hogy míg 1885-ben 49 magyar nyelvű tudományos folyóirat jelent meg, 1903-ban 118. (Forrás: Kornis Gyula: A magyar tudományos munka múltja, jelene s jövőbeni feladatai. In: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk.: Magyary Zoltán. Bp. 1927, 73.
- ⁵ Szerkesztője a szociológia irányába is tájékozódó kiváló néprajztudós: Katona Lajos. A szerkesztőség tagjai között ott látjuk a Társadalomtudományi Társaság számos alapító tagját, így Diener-Dénes Józsefet, Pikler Gyulát és Pulszky Ágostot. Szabó Ervin néhány év távlatából így értékelte az *Életet*: „A 90-es évek elején nagybárá fiatal írókból álló társaság megalapította az *Életet*, becsületes törekvéssel, hogy a nyugat kultúrmozgalmaival kapcsolja vele a közösséget. Az első folyóirat volt, amely a magyar közélet jelenségeit szociális és természettudományi világnézet álláspontjáról kommentálta és bírálta: első, amely külföldön nagy tudományos, irodalmi és társadalmi mozgalmaknak teret nyitott” (Szabó Ervin Új folyóiratok. *Huszdik Század*, 1905, 161.)
- ⁶ Pázmány Péter egykori híres egyeteme ebben az időben jog- és államtudományi karán híján volt nagy tudományos egyéniségeknek vagy magukkal ragadó tanároknak. „Mégis volt közöttük néhány ember — írja Jászi Oszkár —, akinek hatását fel kell jegyeznem.” Hajnik Imrét a magyar összehasonlító jog professzorát említi, s mindenekelőtt saját mentorait, Pulszky Ágostot és Pikler Gyulát. (Jászi Oszkár: Emlékiratok. In: *Jászi Oszkár publicisztikája*. I.m., 563–565.)
- ⁷ A későbbi történelem ismeretében nem véletlen, hogy Eötvös Loránd 1905-ben adja vissza az Akadémián elnöki megbízását, s ekkor olvasta fel Kautz Gyula másodelnök nagy vitát kiváltó előadását — Eötvös más nem tartotta meg elnöki megnyitóját — a „A tudomány és a tudományosság hazánkbeli állapotáról”. A konzervatív-liberális szemléletű, tudománytörténészként is elismert közgazda idézett mondata mintegy summázza állapotleírásának alaphangját: „noha magasabb polgáriassult állapotnak örvendünk, de a nagy kultúrnépekkel egyenlő vonalon álló és egyforma rangú tudományossággal bíró nemzetnek nem nevezhetjük magunkat” (Kautz Gyula: A tudomány és tudományosság hazánkbeli állapotáról. *Akadémiái Értesítő*, 1905, 266–272.)
- ⁸ A témáról lásd *A szociológia első magyar műhelye I-II*. Válogatta és a bevezetőt írta Litván György–Szűcs László, Bp. 1973.
- ⁹ A névválasztás ebben az értelemben nem volt taktikai jellegű: jogász, történész, politológus, néprajzos, magát szociológusnak valló kutató, publicista egyaránt található az alapító tagok között. Gratz Gusztáv, Concha Győző, Pekár Károly vagy Wildner Ödön nem voltak szociológusok — s nem is tekintették magukat annak —, Concha, aki az említettek közül vitathatatlanul a legfajszínűbb tudóseyéniség, kifejezetten aszociologikus pozíciót foglalt el. (A magyar faj hegemoniája. In: Concha Győző *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. I. köt. Bp. 1928, 539.) Az aszociologikus pozíció együtt járt a normatívá

emelhető toposzok, személyek előtérbe, a konzervatívvá váló liberalizmus és a közjogi historizálás középontba állításával.

- ¹⁰ A legfontosabb viták tematikus áttekintését lásd *A szociológia első magyar műhelyei*. I.m.: II. köt. 537–548.
- ¹¹ A Társadalomtudományi Társaság Szociográfiai Szakosztálya Braun Róbert kezdeményezésére 1908-ban alakult. Legjelentősebb vállalkozásuk a W. I. Thomas amerikai kutató által készített kérdőív felhasználásával lefolytatott vizsgálatuk (lásd A falu lélektana. *Husadik Század*, 1913. 1, 545–571; 690–713.).
- ¹² Entwicklung und Literatur der Soziologie in Ungarn. *Monatschrift für Soziologie*, 1909. V, 324–334. Magyarul In: A szociológia első magyar műhelye. I.m. 1. köt. 80–91.
- ¹³ Lásd a folyóirat „Bericht über die soziologische Literatur seit 1900 und die Soziologische Gesellschaften” című sorozatát (*Monatschrift für Soziologie*, X. évf. 1909. I–V.)
- ¹⁴ Jászi Oszkár: Tudományos publicisztika. *Husadik Század*, 1900. 1, 2–12.
- ¹⁵ Ugyanott, 9–10.
- ¹⁶ Spencer a folyóirat első számának első oldalán közölt levele ugyanezt a programot sugallta. „Örömmel értesültem róla, hogy egy olyan folyóiratot szándékoznak kiadni, mely céljaul tűzte ki társadalmi kérdésekre vonatkozólag a racionális, azaz tudományos eszmék terjesztését” (Herbert Spencer levele. *Husadik Század*, 1900. 1, 1.)
- ¹⁷ Jászi Oszkár: *Tudományos publicisztika*. I.m., 9–10.
- ¹⁸ Jászi Oszkár 1875-ben született Nagyváradban. Szülőföldjét, a családot, iskolai-egyetemi éveit, tanárait és barátait részletesen jellemzi 1953–55 között írt visszaemlékezésében. A müncheni *Látóhatárban* megjelent írást *Emlékiratok* címen (*Jászi Oszkár publicisztikája*. I.m. 539–571.).
- ¹⁹ Jászi Oszkár Somló Bódoghoz írt 1899. aug. 15-ei levelében írja: „Vasárnap Gratz Gusztávnál megbeszéltük a folyóirat tervét. (Gratzot már régóta ismerem, s egyike a legszimpatikusabb embereknek). Havonta egyszer jelenik meg 4 ívnyi terjedelemben. A szerkesztő mellett egy 12–15 tagú bizottság működne. A lap címét illetőleg szóba jött a *Husadik Század*”.
- ²⁰ 1900-ban az említett programadó cikke túl tizenhat rövidebb, hosszabb írása jelenik meg. 1901-ben két hosszabb tanulmányt ír: a zolai életmű aspektusait elemző *A szociológiai regényről* címűt, melyet három részletben közölt a *Husadik Század* (1901. 1–2, 3), s a *Szerves társadalomelméletet* — ez utóbbi a *Budapesti Szemlében* jelent meg. (E kapcsolatra még visszatérünk.) Ezenkívül tizenegy hosszabb recenziója, reflexiója, ismertetése jelent meg a *Husadik Század* második évfolyamában. 1903-ban publikációinak száma tizennégy.
- ²¹ 1901-ben felszólal a Társulat közgyűlésén a Pikler Gyula ellen indított támadások ügyében (*Husadik Század*, 1901. 6, 482–483); 1902-ben Somló Bódog az *Erkölcstúlkövetelések* című könyvéről rendezett vitán (*Husadik Század*, 1902. 2, 166–167); Hegedűs Lóránt: *Az angol munkásmozgalomról* című tanulmányának vitaülésén (*Husadik Század*, 1902. 12, 534–535); 1903-ban Leopold Gusztáv *A szociológia újabb irányairól* c. opuszának vitáján (*Husadik Század*, 1903. 3, 253–255); Somló Bódog *A társadalmi fejlődésről és néhány gyakorlati alkalmazásáról* c. tanulmány vitáján (*Husadik Század*, 1903. 5, 465–466, 468).
- ²² Jászi Oszkár: *Emlékiratok*. I.m., 579–582.
- ²³ Jászi Viktor: Fiume. *Husadik Század*, 1900. 3, 172–87; 4, 251–264; továbbá Két magyar közjog. 8, 111–125; 9, 210–213.
- ²⁴ Somló Bódog két évvel volt fiatalabb Jászinál. 1896-ban adta közre első munkáját *Parlamentarizmus a magyar jogban* címmel, és ugyanebben az évben *A nemzetközi jog bölcselétének alapelvei* című művét. Jászira feltételezhetően különösen ösztönzően hathatott, hogy Pikler 1899-ben Somlóval német nyelven közös publikációt jelentetett meg (J. Pikler–B. Somló: *Der Ursprung der Totemismus. Ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie*. Berlin 1899. Ez utóbbiról Jászi ismertetést is közölt (*Husadik Század*, 1900. 8, 150–152.).
- ²⁵ i.r. (Jászi Oszkár) Szociológiai tanszék az egyetemen. *Husadik Század*, 1900. 12, 465–466.
- ²⁶ Emmer Kornél (1845–1910) kúriai bíró, jogi író

²⁷ r.r. (Jászi Oszkár) l.m., 466.

²⁸ A történethez hozzátartozik, hogy első — a *Budapesti Szemlé*ben közölt — írásai még nem tükröznek határozott szakmai irányultságot. Lásd Elemér Oszkár (Jászi Oszkár): Szemere Miklós Fialat véreim... 1899. 271, 42–69; Tolsztoj Leó 1899. 275, 306–312. Ezen korszaka legmarkánsabb írása a Franklin Kiadónál jelenik meg 1896-ban *Görgei Artur 1848–49-ben. A történelmi kritika eredményeinek rövid összefoglalása* címen.

²⁹ Lásd ismertetéseit: Durand J. P.: *Nouvelles recherches sur l'esthétique et la morale*. Paris 1900. (*Huszádik Század*, 1900. 3, 228–230; A szociológiai regényről. *Huszádik Század*, 1901. 1, 29–36; 2, 116–122; 3, 189–201. E. Grosse: *Kunstwissenschaftliche Studien*. Tübingen 1900. *Budapesti Szemle*, 1901. 283, 147–153; J. O. E. Faguet: *Drama ancien: drama modern*. Paris 1898. *Huszádik Század*, 1901. 10, 301–302; Hirn, Yrjö: *The Origins of Art...* London 1900. *Huszádik Század*, 1901. 11, 378–384; M. Grivean: *La sphère de beauté*. Paris 1901. *Huszádik Század*, 1902. 3, 238–239; Zola mint szociológus. *Huszádik Század*, 1902. 12, 519–520.

³⁰ *Akadémiai Értesítő*, 1902, 275.

³¹ Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*. Bp. 1904.

³² Mert e jegyzőkönyvi részlet a szociológia hazai intézményesülésének historikumának tanulságos epizódját dokumentálja; szó szerint idézzük: „26., 497. 4.sz. Dr. Jászi Oszkár magántanár rákésítéséről a szociológiából (Pauer). Előadó véleménye szerint a szociológia nem bölcsészeti, hanem a jogi kar tárgyai közé tartozik, s így a szabályzat 7. pontja alapján nem bocsátható folyamodó a magántanári cselekményekre.

Beöthy, Lánczy, Heinrich és Medveczky ny.r. tanárok hozzászólása után a kar Pauer, Medveczky és Lánczy ny.r. tanárokból álló bizottságot küld ki jelentéstétel végett, hogy a szociológia a bölcsészeti kar tárgyai közé felveendő-e?” (497/1903-4. PPTE BTK jkr. 1904. márc. 17. V. ülés.)

S a végkifejlet — legalábbis a PPTE század eleji történetében;

1905–06

Jászi O. folyamodványa (647. — a mutatóban, jegyzőkönyvben nincs nyoma)

1905–06

Előterjesztés a szociológia tanítására

Pauer, Medveczky contra Lánczy Gyula pro

szavazás: 21:11

Dékán (Pasteiner Gyula): „Szociológiából, mint különtárgyból a magántanári habilitációját jelen viszonyok között nem tartja helyénvalónak.” (647/1905-6 BTK jkr.). A kari tanács jegyzőkönyvében Jászi Oszkár neve nem említettik. 1919–1944 között egyébként három alkalommal is szerepel a Kari Tanács napirendjén a szociológiai (társadalomtudományi) tanszék alapításával kapcsolatos javaslat. De ez egy későbbi történet, más szereplőkkel. Elemzésére e tanulmány folytatásában vállalkozunk.

³³ „Dékán felvilágosításul megjegyzi, hogy a szociológia ügyében a kar bizottságot küldött ki, vajjon a kar tárgyaihoz tartozik-e? A kérdés eldöntve még nincsen.”

Lánczy, Alexander és Asbóth ny.r. tanárok hozzászólása után a kar a dékán indítványára a kérvényt a jogi karnak visszaküldi s ezzel napirendre tér.

A kérelmet — pozitív állásfoglalás híján — elutasítják. (40 699/1903-4. PPTE BTK jkv. 3.sz.)

³⁴ Spencer, Tarde, Lombroso, Kidd, Lubbock, Ferri, Wallace, Durkheim, Grosse, Simmel — s egyetlen magyarként a német nyelvterületen ismertebb Beöthy Leó. Lásd r.r. (J. O.) Szociológia Tanszék az egyetemen. *Huszádik Század*, 1900. 12, 465–466.

³⁵ Simmel György: A szociológia problémája. *Huszádik Század*, 1900. 1, 83–90; C. Bouglé: Az élettani szociológia és a kasztok uralma. *Huszádik Század*, 1900. 2, 10–17.

³⁶ A Huszádik Század könyvtára. *Huszádik Század*, 1903. 2, 851–852.

³⁷ *Annales de l'Institut international de sociologie*, VII. Paris, 1901; *L'Année sociologique*, 4. Paris. (Ism. J. O. *Huszádik Század*, 1901. 1, 235.

³⁸ Ugyanott, 236. A tanulmány ismereteink szerint nem jelent meg a *Huszádik Század*ban.

- ³⁹ Az 1900-as évfolyamban L. Bridel Genf; E. Durkheim Bourdeaux; Th. Ribot Paris; G. Simmel Berlin; W. Sombart Breslau és G. Tarde Paris neve szerepel. 1902-ben a 4.számától csökken, illetve módosul a munkatársként jelölt külföldiek neve. Új névként szerepel C. Bouglé, és az eredeti névsorból két név marad: Bridel és Durkheimé, az 1902. 8. számban e névsor kiegészül E. Grosse nevével. Az 1903. 7. számtól az impresszumban csak a szerkesztők és a szerzők neve olvasható. (E számtól lesz Gratz Gusztáv és Wilhelm Ödön mellett Jászi Oszkár névlegesen is a *Huszádik Század* szerkesztője.
- ⁴⁰ A szociológia tanítása az Amerikai Egyesült Államokban. *Huszádik Század*, 1902. 248–251. A Szemlében közölt számokból kitűnik: az 1900–1901-es tanévben az USA-ban 136 felsőoktatási intézményben 170 tanár 407 szociológiai minősített kurzust adott elő 200 000 órában. A számokat természetesen realisan kell megítélnünk. A felsorolt intézmények között számos főiskolai jellegű kollégiumot találunk. A nagy hírű egyetemek programjaiban is a meghirdetett kurzusoknak legalább a fele a címek alapján nem minősíthető szociológiai, a fogalom legtágabb értelmezése esetén sem. Íme néhány jellemző cím az egyetemi programokból: *Görögország társadalom- és alkotmánytörténete; A klasszikus ókor gazdasági rendszere; Társadalmi ideálok a modern Amerikában*. Ugyanakkor a Chicagói Egyetemen Thomas és Small, a Yale Egyetemen Sumner, a Michigani Egyetemen Cooley, a Columbia Egyetemen Giddings nevével találkozunk. Közülük szociológiai elmélet és történeti kurzusokat, Small — az elméleti stúdiumok mellett — *A szociológiai módszer fejlődése. A módszer és az osztályozás kérdései* címmel hirdetett kurzust (*Huszádik Század*, 1902. 249–251).
- ⁴¹ Csak példaként említjük: Jászi Oszkár: Lamarckisták és darwinisták. *Huszádik Század*, 1900. 8. 153. Nietzsche. 1900. 9. 253–256; Tangorra tanulmányai: Tangorra V.: Saggi critici di economica politica. 1901. 3. 326–327.
- ⁴² Jászi Oszkár: *Szerves társadalomelmélet*. I.m., 396–411.
- ⁴³ Jászi Oszkár: A szociológiai regényről. I–III. *Huszádik Század*, 1. 29–36; 2. 116–122; 3. 189–201.
- ⁴⁴ Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*. I.m., 4.
- ⁴⁵ Ugyanott, 4–5.
- ⁴⁶ Ugyanott, 5.
- ⁴⁷ A leggyakrabban idézett Spencer fontosabb művei 1850–70 között jelennek meg. *A The Principles of Ethics* viszonylag későbbi mű, 1879-ben adta közre.
- ⁴⁸ E. Grosse: *Die Anfänge der Kunst*. Freiburg. Magyarul: Grosse Ernst: A művészettudomány kezdetei. *Huszádik Század*, 1900. 2. 319–329.
- ⁴⁹ „A belátás az erkölcsi szabály keletkezésének egyedüli oka. (Jászi Oszkár *Művészet és erkölcs*. I.m., 17.). „Az erkölcsi szabályok létrejöttének vagy megváltozásának egyedüli oka bizonyos előnyök vagy hátrányok belátása” (ugyanott).
- ⁵⁰ Jászi Oszkár: *Emlékiratok*. I.m., 579.
- ⁵¹ „Pikler Gyulára kell hivatkoznom, arra az íróra, aki nemcsak a magyarok közt, hanem a világirodalomban is minden más írónál mélyebben van áthatva a társadalmi fejlődés tanának nagy horderejétől... A szociális evolúció tanának ő a legnagyobb klasszikusa.”: Somló Bódog: A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról. *Huszádik Század*, 1903. 1. 403–404. „Bátran lehet azt mondani, hogy a belátás az erkölcsi szabály keletkezésének (nem továbbfejlődésének vagy megszilárdulásának) egyedüli oka. Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*. I.m., 1908, 17.; Pikler jelentőségéről u.o. X. old.; Jászi ugyanakkor Pikler néhány tételét — így a gondolatszabadság korlátozásával kapcsolatos tézist — bírálja (Lásd A történelmi materializmus állambölcsélete. II. köt. Bp. 1908, 133–134.). Somló pedig így érvel: „A jelen tanulmánynak nem célja, hogy az ősrégi probléma (laissez faire vagy protekcionizmus) modern formájának egyik vagy másik irányban való megoldásához érveket hozzon össze, hanem tisztán az állami beavatkozásnak a társadalmi fejlődés természetfolyamatában való helyét és természettudományi jelentőségt akarja megállapítani; nem politikai vitákat, hanem az állami szabályozás lélek- és élettana kíván lenni (Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Bp. 1903, 185).
- ⁵² Szabó Ervin: Természet és társadalom. *Huszádik Század*, 1902. 1. 394–398. I.m., 750–761.

- ⁵³ Méray-Horváth Károly *Szociológia* című művét három folytatásban vezető helyen közli a *Huszdik Század* (lásd 1902. 8, 9, 10.). 1903-ban *Magyar politikai szociológia* című opuszát közli bevezető helyen (1903. 2, 781–817.), lásd továbbá *Politikai dolgok*. (*Huszdik Század*, 1905. 1, 79–87.; 1905. 1, 281–285. Somló pozíciójára lásd S. B.: Méray kultúrfilozófiájára (*Huszdik Század*, 1905. 1, 310–324.); Bíráló Méray „Die Psychologie unserer weltgeschichte und der kommende Tag” c. munkájáról; továbbá: *Biológiai rendű képződmény-e a társadalom?* *Huszdik Század*, 1905. 1, 464–466. Méray politikai szociológiai „rendszerének” megkésett bírálatát? lásd: Somló Bódog: *Politika és szociológia. Méray rendszere és prognózisai*. *Huszdik Század*, 1906. 1, 369–381.
- ⁵⁴ Jászi Oszkár: Tudomány és politika. *Huszdik Század*, 1906. 2, 328.
- ⁵⁵ Ugyanott, 328–329.
- ⁵⁶ Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez, 1904. VII. 14. In: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Szerk. Litván György, Varga F. János, Bp. 1991, 38–39.
- ⁵⁷ Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1904. X. 19. Ugyanott, 54.
- ⁵⁸ Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, Párizs 1905. március 1. Ugyanott, 76. Jászi Durkheimmel való találkozásáról s annak hatásáról Jászi munkásságára lásd: Nagy Endre: Durkheim-sokk. *Világosság*, 1982. 7.
- ⁵⁹ „Tessék most tudományt csinálni. Ez a meggondolás azt hiszem, mindennél inkább a politikai publicisztikai térre fog hajtani. Inkább nagyobb szabású igazító-erjesztő szintetizáló embert felemelő munka, mint kutatás, melynek nem lehet eredménye” (l.m., 77.).
- ⁶⁰ Ugyanott.
- ⁶¹ Az idézett helyzetelemzést szinte szóról szóra megismétli Szabó Ervinnek adresszált 1905. március 2-ai levelében. Ugyanott, 75–78.
- ⁶² Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1905. III. 1. Ugyanott, 77.
- ⁶³ Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1905. III. 15. Ugyanott, 81.
- ⁶⁴ Somló Bódog: *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Bruxelles-Leipzig 1909. Ezt a munkát elismerően idézi Marcel Mauss *Essai sur le don* című, 1925-ben megjelent tanulmányában, ld. Marcel Mauss *Sociologie et anthropologie*. Paris 1950. 150.
Somló Bódog pályája külön tanulmány tárgya. 1899-től a jogakadémia tanára, s bár haladó nézeteiért támadják, állásából nem függesztik fel. 1905-től egy. ny. r. tanár a kolozsvári egyetemen. S bár kinevezését követően is foglalkozik szociológiával (lásd *Zur Gründung einer beschreibender Soziologie*. Berlin 1909 — nem szakít a Társadalomtudományi Társasággal, részt vesz a vitáin —, az aktív közélettől fokozatosan eltávolodik, s mint erre utaltunk, a *Jogból/cseleketben* Windelband, Rickert, Münsterberg, Böhm Károly eredményeit hasznosítva újkantianus pozíciót alakít ki. E munkái is originális megközelítéseket tartalmaznak (lásd *Az érték problémája*. Bp. 1911; *Juristische Grundlehre*, Leipzig 1917). Somlóról lásd Litván György: Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog 1873–1920. *Valóság*, 1975. 3, 11–25. és Nagy I. Endre: Erény és tudomány. In: uő: *Eszme és valóság*. Budapest–Szombathely 1993, 61–88.
- ⁶⁵ *Jászi Oszkár válogatott levelei*. l.m., 81–82. Jászi egyébként saját korábbi opuszaira is ezen mérce szerint reflektál: „Hogy morálszociológiát írtam volna anélkül, hogy egyetlen erkölcsi kódexet áttanulmányoztam volna!... Mi egy borzasztó módszer áldozatai vagyunk...” Ugyanott, 82.
- ⁶⁶ Érdekes egyébként, hogy Jászi, aki a *marxizmust* mint pártideológiát elvetette, Marx gondolati örökségének teljes figyelmen kívül hagyását Durkheim egyik gyengéjének tartotta. Lásd J. O. levele Somló Bódoghoz, Párizs 1905. IV. Ugyanott, 86.
- ⁶⁷ „Nekem nem lehet egyéb teendőm annál, hogy ténybeli és egyéb tudatlanságomat lehetőleg enyhítem, s tisztába jöjjenek azzal, hogy ma Nyugat-Európában mily ismeretek alapján s milyen módszerekkel dolgoznak az emberek... D. szerint a l' Année munkatársain kívül már egy egész sereg fiatalember foglalkozik vallásszociológiával.” (Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. Ugyanott, 82.)
- ⁶⁸ Az 1893-ban megjelent könyv tehát a századfordulón már „kéznél volt” Magyarországon, s így mód lett volna megjelentetni a *Társadalomtudományi Könyvtár* sorozatban.

- ⁶⁹ Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, Párizs 1903. III. 15. I.m., 83.
- ⁷⁰ Lásd Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. In: *Szabó Ervin levelezése*. Szerk. Litván György és Szűcs László, II. köt. 1905–1908, 20–23, 32–37, 91–93.
- ⁷¹ Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1905. Párizs. In: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. I.m. 85–86.; Jászi egyébként néhány nappal később Szabó Ervinhez írt levelében (Párizs 1905. IV. 2.) — ha lehet — még élesebben fogalmazza meg az idézett dilemmát. Lásd ugyanott, 89–90.
- ⁷² Lásd Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1905. IV. 11. Ugyanott, 91.
- ⁷³ „Igaz! Pikler egy hosszú levelemre, melyet hetekkel ezelőtt írtam, nem válaszolt. Pedig tanácsát kértem abban a dilemmában is, melyet fentebb említettem. Minthogy P. rendszerint gyöngéd és udvarias, attól tartok, hogy levelem az a része, melyben tudatlanságunk felett s módszerünk helytelenségére panaszkodom, megbántotta. Ki tehet róla?” (Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, Párizs 1905. III. 15. Ugyanott, 85.)
- ⁷⁴ Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. (Ugyanott, 83–84.) Ugyanezt a gondolatot variálja egy másik levelében: „Egészeben véve mégis félek, hogy objektíve és helyesen ítélem meg a helyzetet, mikor azt állítom, hogy a niveau-n álló szellemi munkásság strukturális lehetetlenség odahaza!” (Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz Bp. 1905. IV. 2. Ugyanott, 86.)
- ⁷⁵ Ugyanott. Egyébként a kételye azt illetően, hogy alkata, temperamentuma predesztinálja-e a tudományos munkára, visszatérő motívuma levelének. Lásd például ugyanott, 95–98.
- ⁷⁶ Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, Párizs 1905. V. 6. Ugyanott, 95–96.
- ⁷⁷ *Ady Endre Összes Prózai Művei*. VI. köt. Bp. 1966, 266. E kérdésről részletesen lásd: Litván György *Magyar gondolat–szabad gondolat*. Bp. 1978.
- ⁷⁸ Lásd *Jászi Oszkár publicisztikája*. I.m., 49–254.
- ⁷⁹ Lásd L. Nagy Zsuzsa *Szabadkőművesség a XX. században*. Bp. 1977. Forrásanyagok: *Martinovics Páholy*. O. L. 28. 300–325/1908.; *Demokrata Páholy*. O. L. Szabadkőművesség Demokrata Páholy iratai. 249 126/906.
- ⁸⁰ Jászi Oszkár: Radikális program. *Husadik Század*, 1907. 2, 186–188.
- ⁸¹ Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1905. XI. 7. I.m., 120.
- ⁸² Tervezi egy múzeumőri (múzeológusi) állás megpályázását a Mezőgazdasági Múzeumban. Kiderül, hogy az információ téves: nincs szabad állás. Somló Bódog kolozsvári egyetemi kinevezését követőleg újólag elhatározza habilitációja benyújtását, docentúra megpályázását, — ez a terve sem realizálható. Külföldi szaktudósítói állást is vállalna.
- ⁸³ „... budgetet csináltam arra nézve, ha mint fogalmazónak kell nyugdíjba mennem. Ekkor így élhetnék meg:
Fogalmazói nyugdíj	c. a. 600 Ft
H. Sz. szerkesztése	c. a. 600 Ft
Évente 25 ív fordítása a T.T. könyvtárába	500 Ft
két vezércikk hetenként	
Népszavába – a 5 –	500 Ft
összesen	2.000 Ft
- „... nagy kishitűség volna, hogy amikor obskurus alakok 4000–5000 Ft-ot keresnek meg vezércikkkel, én nem merjek hinni abban, hogy évi 1200 Ft-ot könnyen megszerezzek.” S nem kis öniróniával így összegzi költségvetési elképzeléseit: „Szóval úgy hiszem, aránylag elég szolidan biztosítva kezdek el agitatori pályámat”. Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1905. XI. 8. I.m., 126.
- ⁸⁴ Somló Bódog levele Szabó Ervinhez, Kolozsvár 1906. *Szabó Ervin levelezése*. Budapest 1978. II. köt. 373. Jászi Szabó Ervinnek — abban a hitben, hogy az tőle értesül először e tényről — így számol be: „Bódog rávett, hogy a végkielégítést tőle fogadjam el (természetesen kölcsönnek akarom tekinteni átmeneti időre), s nem az államtól. Képzelted, hogy nem könnyű ezt a nagylelkű ajánlatot elfogadni. De be kellett látnom, hogy jobb egyik barátomnak és elvtársamnak elkötelezve lenni, semmint Chorin,

Bernát s más olyfajta urak intervenciójának, akik ellen lesz egész életem munkája. ... Bódog kívánja, hogy tette legintimebb baráti körének titka legyen.

Én úgy érzem magam, mint aki egy undok mocsárból szabadult ki. A lemondást már beadtam.

Természetesen szüleimnek mit sem szabad tudni a dologról. Ellenkezőleg: a nyugdíjazás simán fog lefolyni!. Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez, Kolozsvár 1906. VI. 15. *Jászi Oszkár válogatott levelei*. I.m., 140.

⁸⁵ Ugyanott, 134, 135, 139.

⁸⁶ „Oppenheimer Siedlunggenossenschaft-ja oly könyv, mely megállítja az embert útjában: erős, eredeti, következményekben terhes, mely különösen azok leglázasabb érdeklődésére számíthat, akik a magyar politika alapproblémájának a *radikális magyar birtokpolitikát tekintik*. Természetesen parcellázási politikát, mert a mezőgazdasági koncentráció végleg halottnak tekinthető. Nagyarányú parcellázási politika nagyarányú szövetkezeti akcióval: ez ma a mi életkérdésünk...” Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez, 1906. IV. 2. I.m., 139.

⁸⁷ „A témán naponta dolgozom; helyesebben anyagot gyűjtök. A szociológia gyönyörű, az irodalom silány. Kivéve Ostrogovski csodálatos könyvét...”

Egyre szilárdabb meggyőződése: Méray rendszere egészen rossz lehet; *de a kulcs azon a mezőn kereshető, amelyen ő turkál*.

A közkeletű szociológia nekem valóságos hányingert okoz, s kín lesz ezt a 2–3 ívet megírni, mert természetesen jó dolgot nehéz terminusra megírni.” (Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1905. X. 18. I.m., 119–120.)

⁸⁸ A kép teljességéhez hozzá tartozik, hogy szkeptikus megjegyzéséből kitetszően ő sem tekinti Sombar tékat szellemóriásoknak. Már idézett levelében írja: „egyre elviselhetetlenebbül érzem a Szociológia Newtonjának és Darwinjának hiányát” (Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1906. III. 10. I.m., 135–136). A *Husadik Század*-ban egyébként 1906–7-ben is folyamatosan közöl recenziókat angol, amerikai, olasz, francia szerzők műveiről. Olvasmányaira ezen ismertetésekből következtethetünk.

⁸⁹ 1908-ban ismerteti C. Bougle *Essais sur le régime des Castes* (Paris) c. könyvét, *Husadik Század*, 1908. 2, 417–420; 1909-ben René Mounier városszociológiáját, *Husadik Század*, 1910. 10. Az írásos utalások tanúsága szerint Tönniessel 1911 nyarán berlini tartózkodása során kerül kapcsolatba (lásd Jászi Oszkár válogatott levelei. I.m., 188).

⁹⁰ Jászi Oszkár: *Mi a Szociológia?* Bp. 1908. A könyv leginkább az amerikai evolucionista iskola által készített „Bevezető”-kel rokonítható, azoknak tömör, karcsúsított reprodukciója. Lásd J. O. Dealey–L. T. Ward *Textbook of Sociology*-ról, (M. 1905) és F. H. Giddings *Readings in Descriptive and Historical Sociology* (M. 1906) című munkájáról írt ismertetőjét (*Husadik Század*, 1907. 12, 912–915), továbbá A. W. Small *General sociology*-jának (London, Chicago, 1905) bemutatását (*Husadik Század*, 1907. 1, 83–89.)

⁹¹ Lásd például a *Budapesti Napló*-ban 1906-ban közölt hazai témájú publicisztikai remekléseit. Így jegyzeteit *K. M. Az arisztokrácia és a nép* című írásához (okt. 24.); *Magyarok és a kulik* (nov. 11.); *A korrupció; A törvényesített korrupció; A korrupció ellenszerei* (okt. 12, 13). *A kisipar pusztulása* (dec. 29.), továbbá *A latifundium elleni küzdelem* (*Husadik Század*, 1906. 5, 478–480); valamint „Az értelmiségi középosztály bajai” című írását (*Budapesti Napló*, 1904. febr. 23.).

⁹² Egyébként e munka folyamatában távolodik el Méray-Horváth bioszociológiai „teorémaitól”, s merül fel benne újólag a történelmi materializmus kritikai rekonstrukciójának gondolata (Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1907. VII. 20. I.m., 151.).

⁹³ Jászi Oszkár: Nemzetiségi politikánk iránya. *Husadik Század*, 1908. 12, 579–592.

E tézisek egyébként egybecsengenek Jászi Szabó Ervinhez írt 1904. okt. 16-án írt levelének *programszerű megállapításaival*, igaz ott a szocializmus reformjával összefüggésben fogalmazza meg azokat (Jászi Oszkár válogatott levelei. I.m., 46–51.).

⁹⁴ Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. In: *Jászi Oszkár publicisztikája*. I.m., 150–177.

⁹⁵ Ugyanott, 158.

⁹⁶ Ugyanott.

- ⁹⁷ Jászi az Eötvös–Deák által képviselt elvekre, az 1868. XLIV. törvényre hivatkozik, a politikai nemzet elvének kodifikálásából adódó kontraverziókat nem taglalja. Ezekre a problémákra itt nem térünk ki.
- ⁹⁸ A Radikális Párt programját 1907-ben *Az új Magyarország* című cikkben fogalmazza meg (*Huszedik Század*, 1907. 1. 1–10.), ám maga a párt csak 1914-ben válik reális politikai erővé. (Jászi Oszkár: *A radikális párt. Világ*, 1914. június 7.)
- ⁹⁹ „Mikor az ember hónapok óta átlag 10–12 órát dolgozik naponta, mégpedig a legellentetesebb irányokban, mikor az egyre bonyolódó adminisztráció és program összes szárait kezemben kell tartani, s emellett szervezni, agitálni, szónokolni, vezércikket írni, verekedni, s örülni, ha 2–3 óra olykor megmarad szegény könyvemnek.” (Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1911. február 23. l.m., 186.)
- ¹⁰⁰ Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1911. július 29. l.m., 187.
- ¹⁰¹ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Bp. 1912. IX.
- ¹⁰² Lásd *A szerves társadalomelméletéről*. Bp. 1901; *A szociológiai regényről*. Bp. 1901.; *A történelmi materializmus állambölcselete*. Bp. 1903; *Művészet és erkölcs*. Bp. 1904.
- ¹⁰³ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. l.m., 1–14.
- ¹⁰⁴ Lásd a törzs, törzsszövetség, államalapító törzs funkcióinak leírását; a nemzetiség fogalmának a nemzet fogalmából való deriválását; a nyelvi, vallási komponens szerepének fogalmi igényű tisztázását; a modern nemzetállam jellemzőinek összegező leírását; a nemzetiségi képződmények, mozgalmak tipizálását; s nem utolsósorban annak tisztázását, miért abszurdum a teória szintjén s a történelmi folyamatok ismeretében „a faj biológiai fogalmának a szociológiába való bevitelét”, hogy miért nonszensz „a tiszta faj” elmélete.
- ¹⁰⁵ Jászi a hűség esküt, a király által adományozott földbirtokon nyugvó hivatalnokoskodást és adóbeszállítást, valamint a banderális szervezetet nem e fogalom lényegi jellemzőiként értelmezi, hanem a feudalizmus szó *iskolai* értelmezésével kapcsolja össze. „...Mindez — mint írja — e rendszernek járulékos és esetleges tulajdonsága. A lényeg: a katonai erőszakon nyugvó magánjellegű uralom az ország valamely része felett. Ez a tünemény pedig nálunk éppoly általános volt, mint a középkori Európában. Mégis egy jelentékeny különbséggel. *A magyar feudalizmus túlnyomó részében pusztára rabló világ volt*” (*A nemzeti államok...* l.m., 204). A könyv megírásának időpontjában sem támaszkodott Jászi e fogalmat jellemezve kurrens forrásokra. Érdemes e szempontból összevetni a bevezető fejezet irodalmát s e fejezetrész hivatkozásait.
- ¹⁰⁶ Jászi e jelenséget a gyarmatosítás kísérőjelenségeivel is összefüggésbe hozza. A modern csereforgalom, a közlekedés, a hírszolgálat expanzív fejlődése még Kínában és Indiában is felbontja a faji, vallási, kulturális elzárkózás tipikus alakulatait. „Ezekből a tapasztalatokból nézve, a nemzeti mozgalom kilép a helyi perpatvarok kicsinyes perspektívájából, s mint egy általános világtörténelmi fejlődési sor kikerülhetetlen kísérő jelensége tűnik fel. (Ugyanott, l.m., 227.)
- ¹⁰⁷ Ugyanott, 113.
- ¹⁰⁸ Hanák Péter: A kelet-közép-európai nyomorúság okairól. Egy dunatáji hazafi testamentuma. In: Jászi Oszkár: *A Habsburg monarchia felbomlása*. Bp. 1982, 20. Hanák a bevezetőben nemcsak a két Jászi mű érintkezési pontjait elemzi, de *A nemzeti államok kialakulása* történeti fejezeteinek tömör elemzését is adja, plasztikusan jellemezve fény- és árnyoldalait, érvényes, illetve meghaladott megállapításait (lásd i.m., 18–26.).
- ¹⁰⁹ Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, Berlin 1911. VII. 29. l.m., 187.
- ¹¹⁰ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok...*, l.m., VIII. A szabadon értelmezett rendező elv következménye, hogy a 33 éves műből 25 év a történelmi előzményekkel, illetve kifejelettel foglalkozik, megközelítően 5 év jut a jelent bemutató fejezeteknek, s valamivel több mint 2 év a programkérdéseknek.
- ¹¹¹ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok...*, l.m., 108–238.
- ¹¹² Jászi a nemzetiségek állapotát, mozgalmait magyar, illetve osztrák források alapján jellemzi. 1910–13 között cseh, horvát, szerb, szlovák, román nyelven szinte Jászi művével egy időben e kérdéskörben olyan fundamentális munkák jelentek meg, mint Zdenek Nejedlý, Julius Botto, St. Stoyanovic, Slobodan

Jovanovic, A.D. Xenopol művei. Jellemzésükről lásd Niederhauer Emil: *Nemzeti megújulási mozgalmak Európában*. Bp. 1977, 7–32. (Botto könyve 1914-ben jelent meg.)

¹¹³Jászi Oszkár: *A nemzeti államok...*, I.m., 440–441; 445–446; 450–454.

¹¹⁴Ugyanott, VIII.

¹¹⁵„Tehát iránymű — fogják mondani a *Sein* és a *Sollen* finom szociológia skatulyák emberei. Igen: iránymű annyiban, hogy egy nagy társadalmi betegség szemlélete indított útnak, s az őszinte törekvés, hogy egy fejlettebb gazdasági és kultúrélet útjait jelöljem meg a pusztító és meddő nemzetiségi harcok helyett. Mégis ez a könyv szigorúan tudományos munka, a legönfegyelmeltebb akarással, *irányzatosság nélküli* vizsgálódás annyiban, hogy mindenütt a lélektani dedukciók és a társadalmi összefüggések szigorú útjait követi és soha nem akar merőben szubjektív érzelmekkel „kijavítani” egy neki nem tetsző valóságot.” Ugyanott, IX.)

¹¹⁶„Természetesen senki jobban nem érezheti egy ilyen vállalkozás nehézségeit és aggasztó veszélyeit, mint éppen az, aki megkísérelte.” (Ugyanott.)

¹¹⁷Ugyanott.

¹¹⁸Már a terminológia is problematikus. Egyrészt visszaköszön a feudalizmus leegyszerűsített értelmezése, másrészt jellemző az ellentmondásoktól korántsem mentes tőkés fejlődés behelyettesítése az indusztrializmus semlegesnek tetsző fogalmával. Jászi egyébként a magyar nagybirtokkal kiegészítő banktőkével korántsem volt elnéző, de a nyugati fejlődés rajza e könyvben stilizált, a nemzetiségi politika ábrázolásában utópiába hajlik: „Mindezek a körülmények a modern indusztrializmus nemzetiségi politikáját szükségképp engedékennyé, türelmessé teszik s a feudális válaszfalak lerombolásával megteremtik azokat a feltételeket, melyek között a természetes asszimiláló erők valóban megkezdhetik egybefűző és kiegyenlítő játékukat. Így a történelmi és gazdasági okok szükségképp a kibékülés és a kölcsönös megértés irányában szabják meg az Egyesült Államok, Svájc, Belgium és az 1867 reform utáni Anglia nemzetiségi politikáját.” (Ugyanott, 237. old.)

¹¹⁹Hanák Péter: *A kelet-közép-európai nyomorúság okairól...* I.m., 25.

¹²⁰Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1902. IV. 2. *Jászi Oszkár válogatott levelei*. I.m., 86.

¹²¹Somló Bódog szociológiai tárgyú írásaira sem terjeszthető ki e megállapítás: objektív evolucionista szociológiai opuszainak nyelve elvont, scientista; Braun Róbert szociográfiai vizsgálatainak módszerét és beszédmódját eltérő sajátosságok jellemzik.